

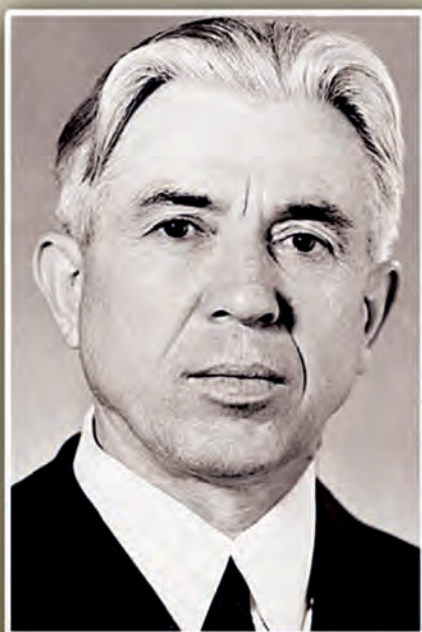
Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

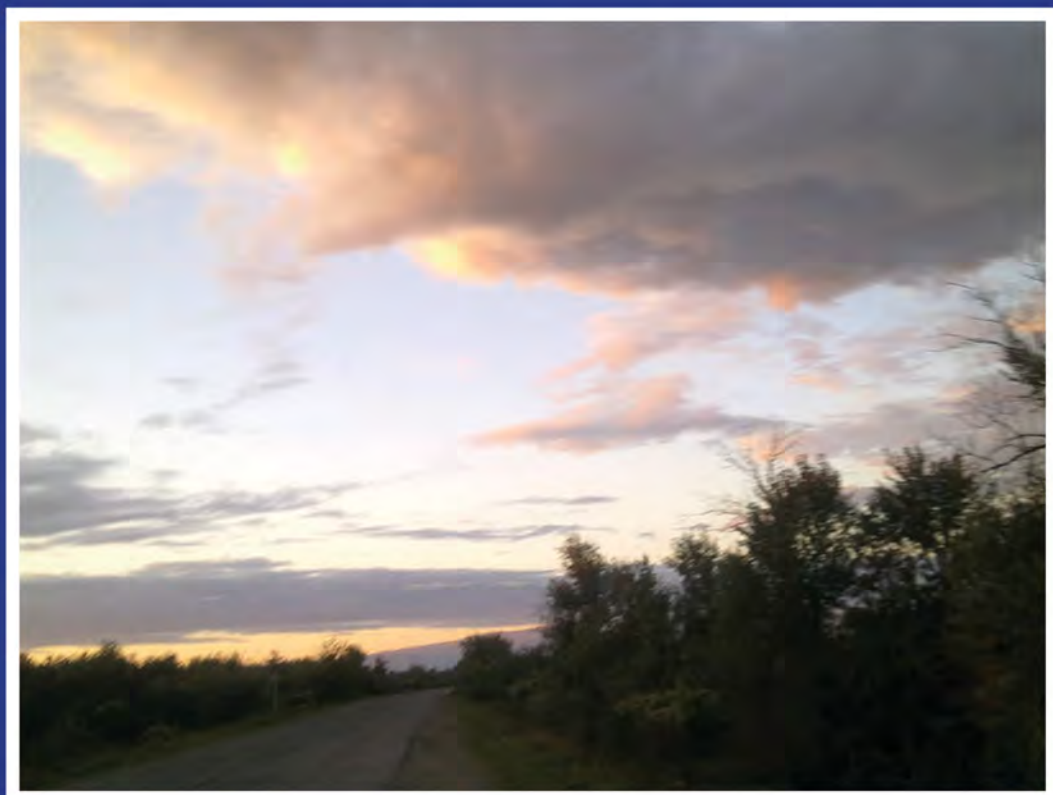
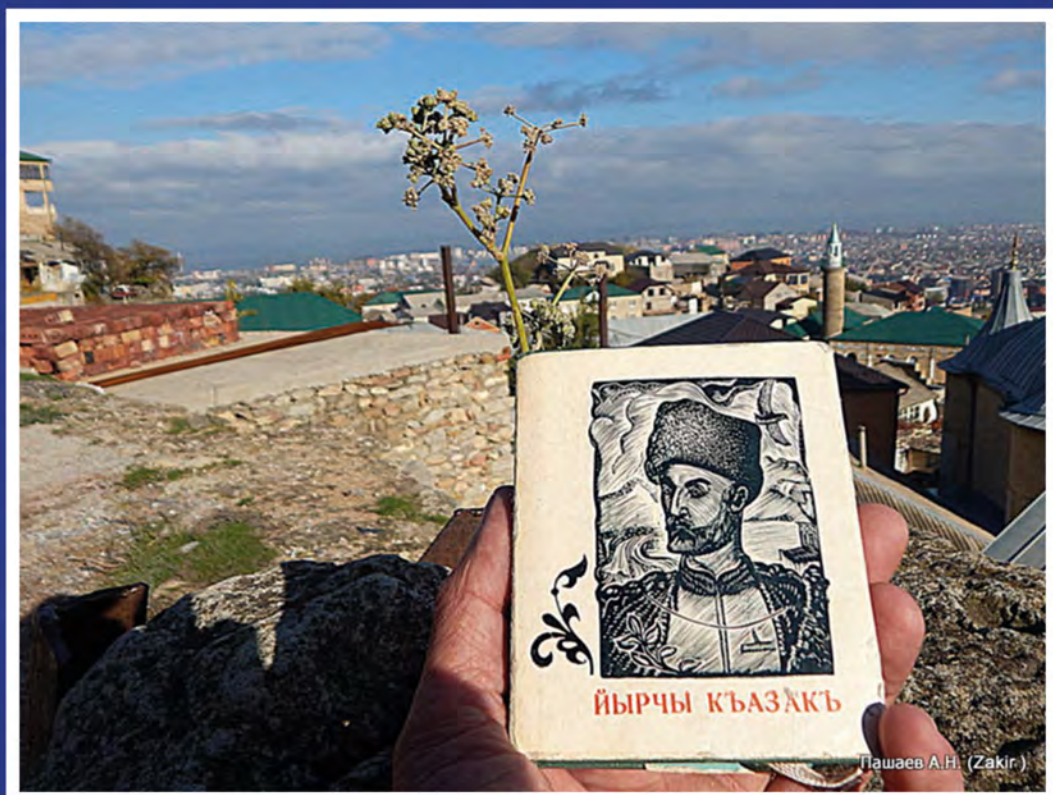
ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

Ибрагъим Керимов

1/2018

ЯНВАРЬ-ФЕВРАЛЬ

Жангочман

Эки айда бир чыгъагъан чебер – адабият ва
жамият – политика журнал

Учредитель
Министерство
печати и информации РД

1917 – нчи йыл, 20–нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

1
2018

январь - февраль

Государственное
бюджетное учреждение Республики
Дагестан Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок” и
“Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

ПОЭЗИЯ

- Й. КЪАЗАКЪ. Асхар тав, сенден бийик тав
болмас.....3
Б. МАГЪАММАТОВ. *Шигърулар*.....4

АДАБИЯТ АХТАРЫВ

- А. СОЛТАНМУРАТОВ. Шаирни яратывчулу-
гъунда къумукъ халкъны кысматы.....12
С. БИЙБОЛАТОВА. Уълкердеги юлдузланы
бириси.....22

ПРОЗА

- И. КЕРИМОВ. *Гиччи хабарлар*.....26

КЪАРДАШ АДАБИЯТДАН

- Б. КУЛУНЧАКОВА. Ягъада кълмагъай
эдик.....34

АДАБИЯТ ВАРИСЛИК

- ГЪ.ОРАЗАЕВ. Эрпелили Шихаммат къадини
имам Гъюсейинни гъакъындагъы поэмасы....39
ШИХАММАТ КЪАДИ. Гъюсейинни
китабы.....47

БИРИНЧИ АБАТЛАР

- Б. САМАДОВ. *Шигърулар*.....63
З. БЕКТЕМИРОВА. *Шигърулар*.....64

Баш редактор
Мурад Агъматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67–18–89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
К. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Гьусейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

ТАНГЧОЛПАН №1
на кумыкском языке
январь - февраль

ТАРЖУМАЛАР

К.МЕЧИЕВ. <i>Шиърулар</i>	67
А. БЕГИЕВ. <i>Шиърулар</i>	71
М. БЕПШАЕВ. <i>Шиърулар</i>	72
Т. ЗУМАКУЛОВА. <i>Шиърулар</i>	73
САФАРИЯТ. Эрте турсанг.....	74

ЭСДЕЛИКЛЕР

С. АЛИЕВ. А. Батырмурзаевны хасиятларындан бир-нече чарлама чет хабарлар.....	75
--	----

АНА ТИЛ – АЛТЫН ХАЗНА

А. САЙИТОВ. Къумукъ тилде токътав белгилени къолланышыны къайдалары.....	87
С. БИЙБОЛАТОВА. Ана тилим. <i>Шиъру</i>	91
Н. АРСЛАНОВА. Ана тилим. <i>Шиъру</i>	92
Б.ГЪАМЗАЕВА. Ана тилим. <i>Шиъру</i>	93

ФОЛЬКЛОР	94
-----------------------	----

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5–00354 от 09. 12. 2016 г. Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр–т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №1 2018

На кумыкском языке

Выход в свет 07.03. 2018 г.
Тираж 795 экз.
Заказ № 0208 Цена свободная.

Печать офсетная
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16
Усл. печ. л. 8,4 Уч. изд. л. 8,7

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000 РД, г. Махачкала,
ул. Даниялова, 55.

Поэзия

Йырчы КЪАЗАКЪ

АСХАР ТАВ, СЕНДЕН БИЙИК ТАВ БОЛМАС

*Асхар тав, сенден бийик тав болмас,
Анадол, сенден уллу сув болмас,
Аргъумакъ, сенден атив ат болмас,
Атолу, сенден яхшы зат болмас.*

*Асхар тавну бийиклиги не болсун,
Башындан палпан чарнап артгъан сонг.
Анадолну уллулугъу не болсун,
Ичинде шавшакъ бузлар къатгъан сонг.
Аргъумакъны ативлюгю не болсун,
Алашагъа ёлун берип ёртгъан сонг.
Атолуну яхшылыгъы не болсун,
Ичкилерде бал аягъын къолгъа алып,
Айры тизден югюнюп,
Тенгсизине «Сен савлукъ»! – деп айтгъан сонг.*

Шаирни 75 йыллыгына

Бадрутдин
МАГЪАММАТОВ

АТОЛУ СЁЗ

Янгы сёзюм – чалувудур чепкенни,
Эсги сёзлер – чепкендеги гъазирлер.
Эсги сёзню бийлеп янгы сёзлерим
Къуллукъ эте, болуп къувнакъ вазирлер.

Эсги сёзюм айландырып къарасам,
Эгевлейин, деймен, аны хыры бар.
Девюрлеге эр ким, ер ким – гёрсетген
Аталардан бизге етген сыры бар.

Атолу сёз – шынжырлы зор лабардыр,
Алып болмай, ялкъынларым увалды.
Жавгъар ятгъан ону терен тюбюне
Етип болмай, елкенлерим сув алды.

Эсги сёз де, янгы сёз де бизинки.
Тил тонгъан сонг, айырма да билмесбиз.
Янгы сёзюм эсги болгъан девюрде
Яшлар бизин эсгерсе, биз оьлмесбиз...

15.11.2002

БИЗГЕ НЕ БОЛГЪАН БУГЮН?!

«Сен – бий, мен – бий, атгъа бичен ким салыр?»

Къумукъ айтыв.

Къыпчакъ майдан, Къумукъ тюз,
Гёк ювшан, къайыр хум...
Ювшан да – шо, хум да – шо,
Тек азып бара тухум.

Ат белинде тувгъанбыз,
Ичгенбиз ат туякъдан...
Атгъа абур этмейген
Эр тувмагъан бу якъдан.

Бий болсун, оьзден болсун,
Оьрленген ат белине.
Къара къулдай къумсарып,
Къулдукъ этген элине.

Бугюн не болгъан бизге:
Айгъыр да бар, Пегас да.
Тумарланып гёрюне,
Тек юрюшю – бек аста!

Тавлу эшекден тюшген,
Атын ерлеген Чечен...
Къумукъ ат ачдан оьлген,
Салынмай къалып... бичен.

1994.

ЯРАЛАНГЪАН ЮРТ АВЛАКЪ

Юрт авлакъны яраларын гёргенде,
Яра тийген зайып къушдай саркъаман.
Алдын женнет бавдай ата юртума
Бугюн къонакъ алып барма къоркъаман.

Уьстюбюзден тешлер къагъып юрюйбюз,
Ичибизде намус оьлген, ягъ азгъан.
Алдын бизде бир ташкъазан бар эди,
Гъали буса гъар уьйге – бир ташкъазан.

**Озлер-озлер ала буса гьеч эди –
Ятлар гелип мунда не гьал салмагъан!
От-орманны донгуз сирив къазгъандай,
Намаз къылма яшыл майдан къалмагъан.**

**Бир гюнлюгюн ойлап ялгъан дюньяда
Даимликни ягъ-намусун унутгъан
Юртда бир-бир менмен дейген эркеклер
«Гувушанны» таш кершенин къурутгъан.**

**Алдынгылар тавда-ташда мюлк тизген,
Тюз авлакьда, гьатта къабур къазмагъан.
«Топуракьны ярасы сав болмай» деп,
Табиатны гезеллигин бузмагъан.**

**Юрегимде юрт авлакьны аривю,
Баву-таву бизин уллу тухумну...
Авчуагьматны къубагийик сиривю
Гече-гече бёле мени юхумну.**

13.04.2009

УМУТЛУ КЪОЛАЙ

**Мен эпсиз кюр адамман,
Тек болмайман талчыкъмай:
Очаргъа салынгъанман –
Къалармы чарыкъ чыкъмай!?**

**Айыбым кёп, иншаллагь,
Ай тазалар, Гюн жувар...
Менден чыкъгъан чарыкъны
Гиежек улан тувар.**

2.09.98

БИЗ КИМ БОЛМА ГЕРЕКБИЗ?!

(Юртлуларыма бир нече суалым)

*Бу да бир замандыр, гелюпдюр баша,
Къатупдур юреклер, дёнюпдюр таша...
Къакъашуралы Абдурагъман.*

**Бар айыпны салып негьакъ замангъа,
Тот ашатып битген бусакъ сабангъа,**

Гъар даим ёл бере бусакъ ямангъа,
Юртлуларым, биз ким болма герекбиз?!

Савдюгерге чыкыгъан буса саныбыз,
Мал-матагъдан учуз буса жаныбыз,
Сув багъасы тегюлген сонг къаныбыз,
Ойлашайыкъ, биз ким болма герекбиз?!

Минг йыл тонгъан булагъыбыз булгъатсакъ,
Къылыгъыбыз къылыкъсызгъа ялгъатсакъ,
Къысмагъ гечмес оьз-оьзюьюз алдатсакъ,
Шолай этсек, биз ким болма герекбиз?!

Ярыкъ Дюнъя – огъар сужда къылмасакъ,
Ягъ-намусдан пайыбызны алмасакъ,
Яшыбызны герти ёлгъа салмасакъ,
Ягъсыз болмай, биз ким болма герекбиз?!

Юрюмейген акъча йимик сёзюьюз,
Ер этебиз оьзюьюзню – оьзюьюз.
Яшырардай болгъан бусакъ юзюьюз,
Ойлашайыкъ, биз ким болма герекбиз?!

Къара гюнге тувгъан йимик гюнагъдан,
Тюк чакъы да къоркъмай бусакъ Аллагъдан,
Къутулма ёл къайда бизге балагъдан, –
Бусурманлар, биз ким болма герекбиз?!

Воллагъ, яшав танылмасдай тюрленген,
Къул тайпалар тёр тахлагъа оьрленген.
Оьзден эрлер къапу тюнде черленген,
Биз къайдабыз, биз ким болма герекбиз?!

Топуракъ бизде, ихтияры оьзгеде.
Бизге пурман тавгъа да ёкъ, тюзге де.
Къуванч сёнген: жангъа да ёкъ, гёзге де...
Шулай гетсек, биз ким болма герекбиз?!

Уьстю-бою сав-саламат, баркаман!
Тек ичинден тувуп геле – наркоман...
Бу – чечеги, емишинден къоркъаман,
Мен къоркъгъан сонг, биз ким болма герекбиз?!

Оьзюн-оьзю ким экенни билмейген,
Эл намусну башбавуна гелмейген,
Адамлыгъы оьлген, оьзю оьлмейген
Эрлер де бар, биз ким болма герекбиз?!

Ят ерлерде учуз кыймат алгъан сонг,
Ата юртну атын эниш салгъан сонг,
Юртдан чыгып гетер чакъы болгъан сонг,
Гъали эни биз ким болма герекбиз?!

Окюрмеймен: оьгюзюм ёкъ, атым ёкъ.
Юрегим бар – юрта мени ятым ёкъ.
Бола бусакъ бирев – жая, бирев – окъ,
Ойлашайыкъ, биз ким болма герекбиз?!

Бизин юртгъа гирме изну берилип,
Къабил оьзю гелген йимик тирилип...
Болмай бусакъ огъар къаршы биригип,
Осал болмай, биз ким болма герекбиз?!

Узакъ этсин Аллагъ ону оьмюрюм,
Тамуру бир, бутагъы кёп терекбиз.
Биз оьзюбюз гессек ону тамурун,
Ойлашаман, биз ким болма герекбиз?!

АТОЛУ БУЛАН ЛАКЪЫР

– Бугюн мени минг къардашым бар буса,
Къазыкълайын ягъ къатдыргъан боюмну
Йымышакъ гёрюп буралангъан чубукъдан,
Гъар къардашым бир сыйлап,
Алдында минг тюшер эдим тобукъдан...

– Тенглиги – тенг, тюзлюгю – тюз, анты – гъакъ
Алдында сагъа тынглап къатгъан халкъ
Бугюн сени минг къардашынг тюгюлмю?!
Къардашынг кёп, айып сенде – сен ёкъсан.

– Бугюн мени минг алашам бар буса,
Минг югенин чырмап алып къолума,
Темтиремей, къарамай онг-солума,
Элим-юртум чыгъар эдим айланып.
Бир алашам терс ёл алып сюрюнсе,
Ат карасгъа мен къалайым байланып...

– Атагъызны алашасы бир болгъан
Алашасын гъайдагъан гюн душманны.
Биз чи сагъа аргъумакъ да тапгъанбыз,
Аргъумагъынг сагъа къарап арыгъан...

Аргъумакъ атив атны ошгъутуп,
Къырда айланма сагъа не гюн тарыгъан?!
Айып салма – аргъумакъ бар, сен ёкъсан.

– Бугюн мени минг юрегим бар буса,
Тюбекотдай сююв къуюп гъарисине.
Тувра чакълап – душманым ким, досум ким,
Бирисин де чакъмас эдим терсине.

Мингден бири яра тийип бошаса,
Къанаты сынгъан къырчыгъагъа ошаса,
Ана топуракъ, къысымынгны аларман,
Жан ериме дарман этип саларман...

– Жан чыкъгъынча, дувлап гъашыкъ кёкюрөк,
Бир эркекге таман бола – бир юрек,
Орден алып, сен минг юрек излейсен,
Тек сенде бар – бирин кимге гёзлейсен?!
Умутунг – окъ-жая сени, гёзюнг – окъ,
Тек тёшюнде биз гёзлейген юрек ёкъ.

КЪАНАТЛАРЫМ БАЙЛАНГЪАН

Чилле ёл. Чал ювушан.
Чылгъый отлар арасы...
Чил баладай чокъуна
Юрегимни ярасы.

Атолум къайсы элни
Къапуларын ачмагъан?!
Тек мени ёлум къысгъа:
Къонма болмай – учмагъан!

Юрекдеги ярама
Себеп кимден излейим?
Терс алынган абатым
Кимге сорап тюзлейим?

Юрегим сав дюньяны
Нече керен айланган?
Учаман деп къарасам,
Къанатларым байланган.

Къабар-булагъым ¹ булан
Ана Терким, Дунайым...
Къайсы-биринден учуп,
Къайсы ерге къонайым?

Белгиге тикген йимик
Белгисиз дёрт къабурум
Эр болуп эс тапганлы
Алган мени сабурум.

Къонакъ тююл, къардаш деп
Къонайымы Алтайгъа?
Уйгъур тамурум тартып,
Къонайымы Китайгъа?

Йыракъ чыкъмай къояйым,
Азму себеп къыйналма,
Къазакъ жан берген ерге
Болмайман белги салма.

¹Юртум Къакъмахида «Къабар - булакъ» деген булакъ бар.

Бир орамгъа, бир ташгъа,
Гъеч аты къоюлгъанмы?
Абусупиян шайыхым
Ятгъан ер оюлгъанмы?

Учуп уьстюне барма
Етишмеди къанатым...
Къайсы ташны тубюнде
Ятгъан Темирболатым?!

Атамны къабуру да
Къалып тура белгисиз.
Дертимни енгил этме
Ёл табыгъыз энни сиз.

Сын сама салайымы
Атама къабур къазып?
Ташны сыпат янына
Уьч де игитим язып?

Обтеген-барагъанлар
Этсин сынташгъа абур.

Энни сама да бизин
Жыйсын бир къардаш къабур.

Сюегибиз чартлады,
Сюексиз кёп яс этдик.
Давлар алмагъанларын
Биз обзюбюз тас этдик.

Кимибиз къайда къалгъан?
Ёкъ ахтарма тамада...
Излеме ким баражакъ
Къабур ташын сама да?

Ёлгъа акъчам ёкъ! Бар байлыкъ
Къутсузлагъа пайлангъан.
Учаман деп талпынсам,
Къанатларым байлангъан.

...Чилле ёл. Чал ювушан.
Чылгъый отлар арасы.
Чил баладай чокъуна
Юрегимни ярасы...

28.10.2005.

* * *

Яшлыгъымны алтын тахы тозулуп,
Жагъиллигим жавгъар мюлкюн ташлагъан.
Обмюрюмню обрлеринден созулуп,
Гёленткилер узун болма башлагъан.

Тёбемден тувра бакъгъан гюнешим
Аркъамдан энишлене,артыла.
Тав ёл йимик авур болгъан энишим.

Югюнюп тавдан арслан тутса да,
Югюрюк тюгюл бугюн мени ишим...

10.09.2007.

КЪАРТЛЫКЪ КЪАГЪА КЪАПУМНУ

Экиннимден маркачама етгинче
Канзибашда гёрюнгенде бу къонакъ,
Эсим жыйып,эшик ачып битгинче,
Обзлюгюнден тюшюп къалды тогъанакъ.

Алтын чачы бёленгендей гюмюшге.
Айтгъан сёзю кьулагъымны яллата.
Яшлыгъымны кьондуруп бир мююшге,
Арив сёйлеп,ёммакъ айтып алдата.

Ожагъымны берекетден толтургъан,
Сабурукъдан хабар бере бошамай.
Базып-батып тёрге чыгып олтургъан,
Дагъы кьайтып гетегенге ошамай.

Уялгъандай чакъсыз гелген Къартымдан,
Ягъсызлыгъым ягъым булан тюртюше.
Мен кьачаман,къартлыкъ чаба артымдан:
Эргенимден ахшамым тез етише!

Кьонакъгъа сый этмейгенлер терс этер,
Къартым булан ашым-сувум бёлемен.
Кьалгъан ягъын заман озю гёрсетер,
Тек юрегим енгилмежек, билемен...

29.01.2005.

* * *

Хумдан тувуц, от кёрюкде кьайнагъан
Жаны бардай гёремен мен темирни.
Багъананы багъанагъа байлагъан
Телни йимик тарта йыллар оьмюрню.

Яшда сени яманлыкъдан кюсдюрген
Жан тамурлар,ошап жанлы теллеге,
Тувгъан элинг тамурларын оьсдюрген
Сюювюнгню байлай йыракъ элlege.

Йыллар битип, болуп мени багъанам,
Кьайчысына тюшгенде де оьлюмню,
Сынташымны этип ахыр багъанам,
Юрегине тынглар жаным элимни.

10.01.2009

Агъарагым
СОЛТАНМУРАТОВ,
филология илмуланы
кандидаты

ШАИРНИ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУНДА КЪУМУКЪ ХАЛКЪНЫ КЪЫСМАТЫ

Анадаш халкыны кысматы даим де чебер сёзю усталарыны баш тергевюнде болуп гелген. Бу ерде дюнья оьлчевюндеги адабиятны гёз алгъа тутуп да, айрыча къумукъ адабиятыбызны алып да кёп къужурлу ва уьлгюлю мисаллар гелтирип сёйлеме бажарылар эди. Амма бу макъалабызда биз масъалагъа умуми адабиятны гёзюнден тюгюл, айры бир шаирибизни – Бадрутдинни (Бадрутдин Магъамматовну) яратывчулугъундан таба янашма къастлыбыз.

Бадрутдин гъалиги девюрдеги къумукъ адабиятны инг гёрмекли ва эре-вюллю вакиллеринден бириси экенликге адабият ахтарывчулар да, ону къалам ёлдашлары да, охувчулар да тезден мюкюр болуп битген. Гертиден де, гъалиден элли йыллар алдын къумукъ адабият гъаракатгъа биринчи абатын алып, ол оьзюню оьзтёрече пагъмусу, хаты, асарлары булан янгыз къумукъ охувчуланы тюгюл, оьзге дагъыстанлы ва Дагъыстандан тышдагъы башгъа халкъланы охувчуларыны да тергевюн де тартма, абур да къазанма бажарды.

Бадрутдинни чебер яратывчулугъуну жанр кылыкъ янын алып сёйлесек, ол адабиятны бир тармагъына, мекенлешдирип айтсакъ, поэзиягъа амин болуп юрюйгенин эсгерме тюше. Поэзия тармакъда буса шаир лирикалы шиърулар булан янаша оьлчев якъдан уллу лирикалы ва драмалы поэмалар да яратгъан. Бадрутдинни яратывчулугъуну тематика яны да бир ренкли тюгюл. Биз мунда гъашыкълыкгъа, Элибизге, ата юртгъа, халкъыбызгъа, ону макътавгъа лайыкълы уланларына ва кызларына, Уллу Ватан давгъа, намусгъа, эдеп-къылыкълыгъа ва шолай оьзге агъамиятлы масъалалагъа багъышлангъан асарланы тапма болабыз. Ондан къайры да, шаир кёп санавдагъы масхара-иришхат къайдада яратылгъан оьтесиз къужурлу шиъруланы автору гысапда да танывлу. Озокъда, бир макъаланы ичинде Бадрутдинни булай кёп тармакълы ва генг тематикалы яратывчулугъун савлай къуршап сёйлеме бажарылмай. Биз мунда арт вакътилерде шаир оьзюне айрокъда бек агъамият берип юрюйген бир масъалагъа – анадаш къумукъ халкъыбызны кысматын чебер ахтарывгъа багъышлангъан асарларына тергев бакъдырма сюебиз. Бадрутдинни бу масъалагъа

багышланган асарларындан «Къумукъну къумукъгъа чечген сыры», «Оъртен», «Алп юреклим», «Мурадовланы орамы», «Эки юлдуз, эки сырдаш...», «Солтанмут» деген поэмаларын, «Къарткъожакъны саламы», «Арсений Тарковскийни къабурунда», «Къанатларым байланган», «Бизге не болган бугюн?!», «Яраланган юрт авлакъ», «Биз ким болма герекбиз?!» деген шиъруларын ва шолай кѐп озгелерин эсгерме болабыз.

Бизин гысабыбызда, шаирни къумукъ халкъны къысматын ахтарывгъа багышланган асарларын шартлы къайдада эки бѐлюкге айырма ярай:

1) къумукъланы къысматы гъакъында умуми къайдада сѐйленеген асарлар. Масала, «Къумукъну къумукъгъа чечген сыры» деген поэма. Бу тайпа асарланы игити – бютюн къумукъ халкъыбыз. Буларда автор савлай халкъны къысматын (неде тарихдеги, неде гъалиги девюрдеги, неде гележекдеги) гѐз алгъа тутуп сѐйлей.

2) халкъыбызны айрыча бир гѐрмекли вакиллерини къысматын суратлавгъа багышланган асарлар. Масала, Абусупиян Акаевге багышланган «Оъртен» деген поэма. Бу тайпа асарларында шаир мекенли биревню яда бир нече адамны къысматын гѐз алгъа тутуп сѐйлей. Амма Бадрутдинни бу асарларында да шо бир (неде бир нече) келпетден таба бютюн къумукъ халкъны къайсы буса да бир тарихи канзидеги (неде канзилердеги) къысматы суратлана.

Бадрутдинни къумукъ халкъны къысматын ахтарывгъа багышланган асарларына хас болган бир аслу аламанты эсгерме тюше: бу тайпа асарланы барында да, дегенлей, ол анадаш халкъыны талигъин сѐйлей туруп, белгили уьч де (гетген, гъалиги ва гележек) заманны къуршай. Демек, шаир къумукъланы гъалиги девюрдеги къысматын суратлай буса да, ол шоссаят тарихге де гѐз бакъдыра, гележегизге байлавлу ойларын да айтып бере. Тап шо кюйде, Бадрутдин тарихибизден хабар береген асар ярата буса, шо тарихге гъалиги девюрню гѐзюнден къарап багъа бере, шондан бизин девюрге ошашлы, къыйышывлу болуп токътайган агъвалатланы, игитлени, далиллени, бизге озлерден уьлгю, дарс алма болагъан мисалланы тапма бажара. Амма тарихге багышланган асар болса да, гележегизге байлавлу яратылган асар болса да, къумукъланы гъалиги девюрдеги къысматы шаирни яратывчулугъунда инг биринчи ерге чыгып токътай. Асруланы теренине чыгып гетеген бай ва игит тарихи булангъы анадаш къумукъ халкъы гюнден-гюн оз тилин, маданиятын, адабиятын, адатларын, мердешлерин, топурагъын – гъасили, милли озденлигин, милли озтѐречелигин тас этип бараганлыкъ шаирни терен ойгъа салмай, жанын ачитдырмай болмай. Шо саялы да ол озюню «Къумукъну къумукъгъа чечген сыры» деген поэмасында къумукъланы намусуна тийип, оланы милли эсин айыкъдырма къарайгандай бола:

**Къул-къараваш тюгюлсен,
Тюгюлсен гъакъылгъа мукъ.
Сени къумукълугъунга
Не болуп къалган, къумукъ?**

Масъалагъа бакъгъан якъда гъар къумукъну тергевюн бирден-бир гючлендирмек, итигешдирмек, теренлешдирмек учун, шаир къужурлу ва таъсирли чеберлик алааматланы – къопдурувланы, риторикалы суалланы уста кюйде къоллай:

**Сен парахат юрюйсен,
Гъайсызлыкъ бар юзюнде.
Къабурунг къазма сама
Ер къалгъанмы Тюзюнде?!**

«Мурадовланы орамы» деген поэмасында да, къумукъланы гъалиги девюрдеги гъалын суратламакъ учун, автор къужурлу тенглешдирилени, къаршы салывланы, жанландырывланы, аллегорияланы, эпитетлени, риторикалы суалланы таба. Бу асардагъы Мурадовланы тухумуну ругъ орамыны башында орналып салынгъан таш сурат, жанланып йибериш, берген суал миллетине аз буса да жаны авруйгъан къумукъну къулагъына нечакъы бола буса да аччы чалына, ону сан-санын титиретип йибередей гъалгъа салып къоя:

**Йыр тувмай, макъам тувмай
Къарасы бар юрекде.
Гюе неге боласыз
Тюе болма герекде?!**

Бадрутдин къумукъланы милли эсин айыкъдырмакъ учун тюрлю-тюрлю ёлланы ахтара. «Бизге не болгъан бугюн» деген шиърусунда аллегориялы чебер суратлавланы кёмежлиги булан парахат, иннемей турагъан халкъын бир аз жымырлатмакъ учун, автор гъалиги девюрню имканлыкъларындан да пайдаланып, озлени милли масъалаларын къастлы кюйде чечме белсенген хоншу миллетлени мисалгъа гелтирип бере:

**Тавлу эшекден тюшген,
Атын ерлеген Чечен...
Къумукъ ат ачдан оьлген,
Салынмай къалып... бичен.**

«Яралангъан юрт авлакъ» деген шиъруда Бадрутдин анадаш халкъыны бугюнлердеги нечакъы да бузукъ, онгсуз, бек языкъ гъалын ата юртуну келпетинден таба гёрсете. Шиъруну лирикалы игити гъали «алдын женнет бавдай ата юртуна» гъатта къонакъ алып барма къоркъа, неге тюгюл де:

**Оьзлер-оьзлер ала буса гъеч эди –
Ятлар гелип мунда не гъал салмагъан!
От-орманны донгуз сирив къазгъандай,
Намаз къылма яшыл майдан къалмагъан.**

Бадрутдин къумукъланы гъалиги девюрдеги гъалын бир авур аврувгъа ошата. Къайсы буса да бир аврувну сав этмек учун буса, шону себебин (неде себеплерин) тапмаса бажарылмай. Шону яхшы англайгъан шаир халкъыбызны янгыз бугюнлердеги авур талигъин, «аврувун» эсгерив булан

тамамланып кьалмай, чебер сёзню кёмеклиги булан ол шону себеплерин де ачып сёйлей. Къумукъ халкъыбызны инг эревюллю уланларындан бири болгъан Темирболат Бийболатовгъа багъышлангъан «Алп юреклим» деген поэмасында Бадрутдин шо себеплени мекенли тарихи мисалдан, тарихде болгъан агъвалатдан таба гёрсетип бере. Ачыкъ этип айтгъанда, Т. Бийболатов анадаш къумукъ халкъыны къысматы чечилеген инкъылапны йылларында озюне тюшген тизив атланы да, пайтонну да «къурбан этип», «Тангчолпан» журналны ачылывуна пайдаландыргъаны эсгериле:

**Танг билинген, Чолпан ёкъ
Сен ат ойнатгъан Тюзде.
Пайтонун къурбан этме
Бирев тувмагъан бизде.**

Къумукъланы бугюнлердеги бузукъ гъалыны себеплерини бириси шаирни «Оьртен» деген поэмасында да ахтарыла. Поэма белгили алимибиз, ярыкъландырывчубуз, язывчубуз, жамият чалышывчубуз, таржумачыбыз, китап чыгъарывчубуз Абусупиян Акаевге багъышлангъан. Абусупиянны йимик къумукъланы, савлай дагъыстанлыланы ругъ маданиятына къошум этгенлени тапма къыйындыр. Амма болса болсун, озю янгы совет гъакимликни къабул этсе де, миллетибизни шо эревюллю уланына совет гъакимликни биринчи къурбанларындан болма буюргъан болгъан экен: 1929-нчу йылда тутулуп, ол йыракъдагъы Котлас лагерлеге сюрюн этилип йиберила ва шонда жанын да къурбан эте. Совет гъакимлик Абусупиянны янгыз озюн ёкъ этип къоймагъан, ону ругъ варислигин де, демек бай китапханасын да болмагъандай этме белсенген. Бадрутдинни биз озюне тергев бакъдырып сёйлейген поэмасындагъы «оьртен» деген сёзню эки маънада англама тюше: тар (тувра) ва генг (гёчюм) маъналарында. Бу сёзню биринчи – тар (тувра) маънасы алими, язывчуну китапханасын яллатыв булан байлавлу. Демек, Абусупиянны озюню абзарында ону китапларын уллу аракъдай этип яллатагъанны натижасындагъы от, оьртен:

**Дюнъягъа от тюшгендей
Ярыкъ этип дёрт янны,
Китапханасы яллай
Шайых Абусупиянны!**

«Оьртен» деген сёз экинчи – генг (гёчюм) маънасында буса Абусупиянны йимик кёплени ютуп гетген, болмагъандай этген сталинизмни вагъши девюрюню, шо заман юрюлген къыйыкъсытывланы, тюзсюзлюклени бир белгиси (символу) болуп токътай:

**Дюнъяны къуршап алгъан
Яхшы къарасанг энни –
Юрекни нюрю булан
От-ярыгъы оьртенни!**

Эсгермеге герек: анадаш халкыбызны языкъ, бузукъ гьалын сёйлей туруп, шаир ятланы айыплап, тышдан душманланы излеп айланмай, бу гьалгъа озлер кьумукълар, демек ич душманлар айыплы экенин ташдырып айтып бере. «Къарткъожакъны саламында» автор шо пикруну охувчусуна асарыны баш игитини тилинден таба етишдире:

**Ич арадан бузулдукъ да, тозулдукъ...
Умут сизде – хатабызын тюзлегиз.
Къумукъну гьеч бир душманы бар буса,
Ону да оз арагъыздан излегиз.**

«Къанатларым байлангъан» деген шиъруда да эсгерилген пикру такрарлана, теренлешдириле, узатыла. Автор душманлар давлар булан гелип бизден алып болмагъан топурагъыбызны ва шолай озге милли байлыкъларыбызны озюбюз къолдан чыгъарып къойгъаныбызны жаны ачытып айта:

**Сюегибиз чартлады –
Сюексиз кёп яс этдик.
Давлар алмагъанларын
Биз озюбюз тас этдик.**

Бугюнлерде кьумукъланы тарихине байлавлу болуп не ялгъанны да, не бугъанны да, не ялаябывну да сёйлейгенлер кёп болгъан. Сайки, Дагъыстангъа чапгын этип гелген Акъсакъ Темирлеге, Надир-шагълагъа ва шолай озгелерине къаршы янгыз тав халкълар ябушуп, кьумукълар буса шо агъвалатларда бирдокъда ортакъчылыкъ этмегенде йимик, гъатта шо девюрлерде халкыбыз бу топуракъларда бирдокъда болмагъанда йимик гёрсетме къарайгъанлар бар. Бадрутдин тарихибизни герти бетлерин ёкъ этип, шоланы озлени бир мюгълетлик политика, милли пайдаларына къоллап гёрсетме къарайгъанлагъа оьтген девюрюбюзден мекенли далиллер гелтире туруп жавап къайтара. Белгили кюйде, кьумукълар тарихде бек агъамиятлы ерни тутуп гелген, Азияны Европа булан байлагъан Уллу Чилле ёлну боюнда орунлашып яшагъан. Чилле ёлну боюнда яшама, шону намусун кютме буса ким де бажармагъан, неге тюгюл де шо ерлерде орунлашмакъ учун, тарихде бир керен тюгюл, нечесе-нечесе керенлер уллу къыргъын давлар юрюлген. Чилле ёлну боюнда яшап гелген кьумукълар да шо къыргъынларда кёп керенлер ортакъчылыкъ этгени, озлени топурагъын сакълап бажаргъаны, «Уллу ёлну намусун» кютюп болгъаны – булар бары да белгили, мекенли тарихи фактлар, далиллер. Шо саялы да «Къумукъну кьумукъгъа чечген сыры» деген поэмасында шаир умуми сёзлерден, гьуррапатриотлукъ чакъырывлардан таба тюгюл, эсгерилген шо белгили тарихи фактдан, далилден таба кьумукълар тарихде тутгъан ерин уста кюйде гёрсетип къоя:

**Йыллар, ёллар айыра
Халкыны душманын-досун.
Гиччи халкъ кютме болмай
Уллу ёлну намусун.**

Къумукълар яшап гелген Чилле ёлну боюнда болуп гетген агъвалатланы суратламакъ учун, анадаш халкъыбыз мунда яманокъ «ятып ашап», парахат оьмюр сюрмегенин гёрсетмек учун, Бадрутдин биревде де гьеч бир шеклик къалдырмайгъан, кимни де инандырагъан, мюкюр этеген далиллени нече де къужурлу, тамаша, таъсирли, чебер суратлавланы кёмеклиги булан айтып бере.

**«Чилле ёлну чылгъыйын
Туякъ булан тарагъан –
Къайсы якъдан яв гелсе,
Башлап сени туврагъан...»**,

– деп, автор ана топурагъыбызда болуп гетген давланы, къыргъынланы суратда йимик гёз алдынга гелтирип салып къоя.

«Къарткъожакъны саламы» деген шиърудагъы «биз садакъны салкъынында тувгъанбыз», «тогъайлагъа битген къамуш къалмады / душманлагъа ура туруп огъубуз» йимик оьр чебер сатырлар буса ата-бабаларыбыз тарихде «ягъалагъа явлар гелип» эр намус тергелеген гюнлерде оьзлени нечик тутуп юрюгенин, эр намусун нечик къоччакъ кюйде кютюп гелгенин, душманлагъа нечик къатты кюйде къаршылыкъ билдирип болгъанын, ана топурагъын нечик сакълап бажаргъанын оьзлюгюнден англатып къоя:

**Тогъуз айда токъсан тирет сегенип,
Тап-табуна къулакъ салып заманны,
Биз садакъны салкъынында тувгъанбыз,
Ташасында торайсакъ да сабанны. <...>**

**Къыргъый черив къувларыбыз талады,
Барыбызны унутдурду ёгъубуз.
Тогъайлагъа битген къамуш къалмады
Душманлагъа ура туруп огъубуз.**

Шаир Бадрутдинни яратывчулугъуну оьзтеречеликлеринден бирин сёйлесек, ол къумукъ халкъны къысматын янгыз миллетни оьлчевюнде, янгыз милли дазуларында тюгюл, генг, дюнья оьлчевлерде ахтарма къаст эте. Шо саялы да ону туврадан къумукълагъа, халкъыбызны гёрмекли айры вакиллерине багъышлангъан асарларында Галилейни, Брунону, Аль-Фарабини, Низамини, Насимини, Руставелини ва шолай кёп оьзгелерини келпетлери чыгъып геле. Шо келпетлер буса асарланы ичделигине, агъымына маъна якъдан нече де къыйышывлу геле. Масала, Бадрутдинни «Эки юлдуз, эки сырдаш...» деген драмалы поэмасында да Ыырчы Къазагъыбыз булан бирче Шекспирни келпети янаша бериле. Янгырыв девюрюндеги адабиятны инг гёрмекли вакили болгъан ингилис шаир къумукъланы Янгы девюрюндеги инг эревюллю шаири булан анадаш халкъыбызны къысматы гъакъда ой къура, пикру алышдыра. Асарда Шекспирни келпети алынгъаны да негъакъ тюгюл. Биринчилей, белгили кюйде, Бадрутдин бу язывчуну эки трагедиясын – «Гьамлетни» ва «Макбетни» – къумукъ тилге таржума этип, айрыча китап этип чыгъаргъан (Магъачкъала, 1996 й.). Демек, Шекспирни

яратывчулугъу булан ол уьстденсув таныш тюгюл, шону ичине чомулуп, нечакъы ювукъ болуп бола буса, шолай таныш. Экинчилей де, Бадрутдинни гьисабында, «инсанлыкъны ва намусну йыраву» болгъан Шекспирни къумукъланы къысматы гъакъда да ой къурмагъа, шо гъакъда бизин Къазагъыбыз булан пикру алышдырмагъа толу гъакъы бар.

Адабиятыбызны класиги Йырчы Къазакъ анадаш халкъы тарыгъан авур къысмагъа, Къумукъ тюзде юрюлюп турагъан тюзсюзлюкlege байлавлу болуп къалам ёлдашы Шекспирге хабар бере. Къумукъ тюзге тавдан бир токътавсуз сюрлюгюп тюшюп турагъан, топуракъларыбызгъа ес болуп битген тавлуланы Къазакъ «булгъанч ташгъын» булан тенглешидире.

**Она булгъанч ташгъын, тавдан гелеген,
Сапарали къотанымны елеген...
Ел тынмагъан, арив гюнлер гёрюнмей,
Неден экен харбузуну зорлугъу?
Топуракъгъа къуллукъ этген эринмей,
Тавча сёйлей пастаныны урлугъу...**

Поэмада къумукъланы къагъруманы Солтанмутну ругъуну келпети де арагъа чыгъып геле, чебер сёзню эки устасыны пикру алышдыривуна ол да къошула. Бютюн объмюрюн анадаш халкъын бирикдирме багъышлагъан игитибизни ругъуну сонггъу наслулагъа гъакъыл, дарс берме, олагъа буварыв этип сёйлеме толу ихтияры бар:

**Тав бойларда авамлыкъда тенги ёкъ
Языкъ халкъ бар, оьлмес учун ачындан,
Онгай тюше, урлап адам сатагъан.
Хантав къалсанг, гъапламайгъан ит йимик,
Артдан хапма уялмажакъ. Тавлардан
Ташгъын гелсе, тогъуз гюнден тонгмакъ бар,
Амма Тюзге багъып о халкъ сюрлюксе,
Минг йыл тонггъан булакълары Къумукъну
Къыяматда тонгмас йимик булгъанар.**

Йырчы Къазакъдан, Солтанмутну ругъундан къумукъланы языкъ, бузукъ гъалын, авур къысматын англагъан Шекспир буса, бек ажайып болуп, булай деп токъташдыра:

**Тёшюгюзге алып кёкню ярыгъын,
Гюнге тувра къарагъансыз тувмадан.
Къаныгъызда инамлыкъ бар, макюр ёкъ.
Дериялардай терен сизин сырыгъыз.
Не ажайып тюрлю халкъсыз, тюрк къавум:
Минг йыллардан берли сизге гъар балагъ
Яхшылыкъдан гелген, таза юрекден!**

Поэманы башгъа еринде буса ингилис шаир башгъа натижа чыгъара, халкъыбыз бир вакътилерде озъююзге хас болгъан тизив хасиятланы, мердешлени тас этгенин эсгере туруп, гъар къумукъну эр намусуна тийип сёйлейгендей бола, оланы эс тапма, айыкъма чакъырагъан, миллетини гъалиги бузукъ гъалын тюзлеп, насипли-талайлы гележеги гъакъда ойлашма, къасткъылма борчлу этеген сёзлени айтып бере:

**Къумукъ элде алмаз хырлы эрлер ёкъ
Тувгъанлагъа уьлгю болуп оьсмеге.
Къынгыр къылыч болуп яда мажар окъ
Терс гелгенни онг ягъындан гесмеге.**

Белгили кюйде, Дагъыстанны башын тутгъан бир-бир гъакимлер совет девюрде «Топуракъ бары да халкъныки» деген ялгъан чакъырывну да артына яшынып, озълени пайдасына къоллап, къумукъланы оз топуракъларындан аста-аста магърюм эте юрюген. Шоллукъда бугюнлерде халкъыбыз оз ватаны болгъан Къумукъ тюзде тавдан сюрлюкген халкълардан эсе бир нече керенлеге аз топуракъны елеген. Къумукълагъа бакъгъан якъдагъы бу чапгъынгъа, талавургъа, пакарсызлыкъгъа ёл салгъан инг биринчилей совет гъакимлик экенни яхшы англайгъан Бадрутдин асарыны игити Шекспирни тилинден таба шо жамият къурумну арагъа чыгъаргъан Ленинге де къапас ура:

**Шюкюр болсун, бизде Ленин тувмагъан.
Эл арада инг гъакъыллы эрлени
Душман билип, бир-бир этип бувмагъан.
Булакъ сувдай тонгъан бизин яшавну
Бузуп-булгъап, юз йыл артгъа къувмагъан.**

Къумукълагъа байлавлу «рагъмулу», «сабур», «саламат», «чомарт», «жаны авруйгъан», «чыдамлы» деген хасиятлавлар кёп къоллана. Гертиден де, халкъыбыз шо тизив хасиятланы кёп-кёп керенлер гёрсете гелген. Амма миллетибизге хас болгъан шо тизив хасиятларыбызны къоркъачлыкъгъа, осаллыкъгъа тенг этип сёйлеме къарайгъанлар да ёкъ тюгюл. Къайсы буса да бир халкъгъа (шолай къумукълагъа да) гюч эте, янча турса, сабурлукъ да, саламатлыкъ да, чыдамлыкъ да битип къалмакълыкъ бар. Шолар битсе чи, арты къалмагъалгъа, къан тегюлювге, давгъа айланып къалагъаны белгили. Шо саялы да Бадрутдин Йырчы Къзакъны тилинден поэманы бир еринде булай буварыв эте:

**Гъакъ зат. Эсги китапланы биринде:
«Бавтогъайдан акъмай туруп къызыл къан,
Къумукъну иши тюзелмес», – деп язылгъан.**

Бирдагъы еринде буса булай буварма борчлу:

**Биз, къумукълар, бизин къойса, къойгъанбыз.
Къоймагъанны гавурлагъа бакъдырып,
Терс авдарып, бисмилласыз сойгъанбыз.**

Шолай гюнлени гёерден бизин Аллагъ сакъласын дагъы!

Бадрутдинни асарларыны игитлери къумукъ халкъны бугюнлердеги кысматы нечакъы да авур, бузукъ, языкъ экенни англай, амма олар бир заманда да чы ругъдан тюшмей. Шо инг де аслусу, неге тюгюл де кёп кыйынлыкълардан, бузукъ гьаллардан эсен-аман чыкъмакълыкъ бар. Амма, поэманы игити Шекспир де айтгъанлай:

**Тахдан тюшген адамгъа кёп ёллар бар,
Ругъдан тюшсенг, дагъы ёл ёкъ оьрленме.**

Шо гьалгъа тюшюп къалардан да бизин Аллагъ сакъласын дагъы!

Озью Бадрутдинде де, ону асарларыны игитлеринде де анадаш халкъыбызны насипли-талайлы жележегине байлавлу къатты инамлыкъ бар. Шо инамлыкъ шаирни къумукъланы кысматына багъышлангъан гьар асарында, гьар сатырында дегенлей сезиле. Инг де аслусу – шо инамлыкъ бирдокъда кюрчюсюз тюгюл, шо инамлыкъ халкъыбызны бютюн тарихи барышындан оьзлюгюнден чыгъып геле. Шону буса шаир охувчусун инандырагъан кюйде, ону ругъдан тюшме кьоймагъан кюйде оьтесиз чебер усталыкъ булан гёрсетме бажара. «Эки юлдуз, эки сырдаш...» деген поэмасында автор Солтанмутну ругъундан, сонг Йырчы Къзакъ этеген гёнгюревден таба къумукълагъа сююнч хабар етишдире. Асарны бу ери Инжилдеги бу дюньядагъы халкъланы зулмудан, азапдан къутгъармакъ учун жележек Магъти тувмакълыкъгъа байлавлу сююнч хабарны эсге сала.

Бир башлап Солтанмутну ругъундан таба билдирилген сююнч хабаргъа тергев берип къарайыкъ:

**Жавапланып сизин юлдуз шавлагъа,
Шу сёзлерим йиберемен савлагъа.
Савболугъуз. Шюкюр болсун Аллагъгъа,
Юлдузума шавла кьошгъан хабар бар:
Къашгъасына Тангчолпандан нюр алгъан,
Игитлени битиминден яралгъан...
Яш тувгъан деп эшитгенмен Къумукъда,
Юрегинде – Айгъазини намусу,
Гамлетдеги ругъ къайнай, дей, къанында.
Инша Аллагъ, миллетини менлигин
Уятагъан жагълыкъ болсун жанында...**

Эгер де Солтанмутну ругъундан таба билдирилген сююнч хабарда: «Яш тувгъан деп...», – эсгериле буса, Къзакъ этген гёнгюревден таба билдирилген сююнч хабарда шо гъакъда: «Бир яш оьсюп геле, дейлер...», – деп айтылып, шоссагъат: «Гертими?», – деп де кьошула. Шолай къулакъгъа бир аз шекли чалынагъан сорав салмакълыкъ булан автор халкъны гъайсызлыкъларны, иннемей, парахат турмакълыкъны алдын алма бирдагъы керен де чакъырагъандай бола.

Озокъда, Солтанмутну ругъу да, Ёырчы Къазакъ да эсгерен яш бир чебер келпет – белги (символ) экени англашыла. Шо келпет къумукъ халкъны милли эсини айыгъывун къуршап гёрсете.

Ёырчы Къазакъны гёнгюревюнден таба билдирилген сююнч хабаргъа да тергевюбюзню бакъдырайыкъ:

«Оьзденлери къулгъа дёнген Къумукъда»

**Алпан аякъ эрлер йимик юрюшлю,
Йылкъы бакъгъан асил атдай оьрюшлю.**

Къыр авлакъдай юрегинде бёрю бар,

Гёзлеринде эркинликни нюрю бар,

Къантамуру къалп девюрге дёнмеген,

Жан тамурда оьзденлиги сёнмеген

Бир яш оьсюп геле, дейлер...

Гертими?

Макъалабызны тамамлай туруп, Солтанмутну ругъундан ва Ёырчы Къазакъны гёнгюревюнден таба билдирилген шо сююнч хабарны бизге, къумукълагъа, ювукъ заманны ичинде яшавгъа чыгъып гёрмекни ёрамакъ къала. Неге тюгюл де, гюнден-гюн яшавлукъ гъалы къыйынлашса, бузукълашса тюгюл, гъалиге гъеч тюзелмей турагъан рагъмулу, саламат, чомарт, къоччакъ хасиятлы анадаш къумукъ халкъыбызгъа насипли-талайлы гюнлер кёп тезден гъалал.

УЪЛКЕРДЕГИ ЮЛДУЗЛАНЫ БИРИСИ

Охуйман, гёзлеримден гёзьяш кепмеген кюйде Бадрутдин
Магъамматовну «Уълкерден эки юлдуз» деген китабын охуйман.

Экинчими яда уьчюнчю гезикми, билмеймен. Алда охуйганда заманым
азлыкдан чалт охуп чыкьган болма ярайман...Гъали буса каникуллар,
бош заманым бар.

Яда, иш онда тюгюлмю? Мени осал буса да шаирлик ругьума уллу шаир-
ни ругьу оьтесиз уллу гъалеклик салып турамы?! Не буса да бир зат чы мени
чайкьап тура.

Китапны башындан охуй туруп бараман. Бары да зат англашылагъандай:

**Мени сёзюм намусумну артында,
Отда бишип, сугъарылган нал йимик.
Ялганчыгъа авузланма тартына,
Герти досгъа созула о бал йимик.**

Англашылмайган не бар? Тек дёртлюкню ангына юрегингни салып
тынгласанг, не кёп затны гёресен, хари. Адамны намусуну артын, ичлигин
гёрме кыйын зат. Шаир ону гёрмеге бизин китапны ичделигине чакьыра.
Онда да уллу ялыны булангъы, мен яш йылларымда тамаша болуп къарагъан,
гёрген, мечни ичиндеги отда бишип, сугъарылган нал йимик йыртыллап,
янып турагъан сёзлени гёрежекге инандыра. Ялганчыгъа сёз айтажагъы, ону
булан ойдаш болажагъы гери урула, герти досгъа буса балдай сёзю дос болажагъы
билине. Гертиден де, адамны ойларына досдай, ювукьдай гирип, башынгни,
юрегингни шиьруланы таьсирли дюньясында бир йылата, бир де буса тамурлары
теренге гетген Къумугьумну бугюнго гъалына къаратып, эсингни уята.

«Къумукьну къумукьгъа чечген сыры» деген шиьрусунда къумукьну
тас этивлерине къайгъырып:

**...От герек эди сагъа
Юрек тотун чаягъан.
Ярагъа кьуйгъан туздай
Гъакьылынгны жыягъан - дей шаир.**

Бу сёзлени де теренлиги кёп зор, бек терен. Мен яшыл яда къара бо-
луп эсгиленген акъчалыкьны, батманны тазалап, ап-акъ къалай сюртюп,
йыртыллатып кьоягъанны гёргенмен. Озокьда, гесилген ярагъа, туз тийип,
къолум да аз ачытмагъан. Гертиден де гъакьыл кьяр йимик агъвалат къу-
мукьланы тезден къаравуллай... Арт-артындан тас болган къумукь юртла-
ны, дюньягъа белгили Къумукьтюзню ярып оьтген Чилле ёлну эсгере туруп
шаир булай дей:

**«Чилле ёлну» чылгыйын
Туякъ булан тарагъан-
Къайсы якъдан яв гелсе,
Башлап сени туврагъан.**

«Туякъ булан тарагъан» деген сёз тагъым гёчюм маънада къоллангъан буса да, нечик арив чалына ва йырны маънасын нечик гючлендире. Чач тарала, тегиш бола, ёл да озюнден озтген кёп санавлу кериванланы, ат табунланы туякълары булан таралгъан, тегишленген. Уъстевюне, къайсы якъдан гелген явну да биринчилей къаршылай туруп, озюню кёп санавдагъы къочакъларындан къуру къалгъан. Аз сёзде кёп маъналыкъ, Йырчы Къзакъгъа йимик, Бадрутдинге де хас.

Шаир гелеген дёртлюкде:

**Чечегинг чалып, таптап
Къойгъан нече мунгайтып.
Тюп тамурунг гюч берип,
Тургъансан къайтып-къайтып,**

- деген сатыры булан мени эсима Л.Н. Толстойну «Гъажимурат» деген асарындагъы донгуз тегенекни (репейни) салды. Нечик озлтюрме къарагъанда да озлмейген гюлню Толстой Гъажимуратны келпетине озатгъан. Нече «чалынса» да, «тапталса» да къумукъ халкъ озюню менлигин тас этмежегине шаир Бадрутдин де бизин инандыра. Шиъруда шаир кёп тас этивлени эсгерип, къумукъгъа (оланы арасында озюнне де) айып салса да, озрде эсгерилген йимик сатырлар къумукъ халкъ къыйынлагъа тарыса да, «гелгенге мамукъ болуп» турса да, бир гюн эси уянажакъгъа умутун узьмей.

Бадрутдинни гъар шиърусундагъы чебер аламатланы барысын да эсгерме уллу пагъму да, заман да герек. Ону асарларындагъы чебер тенгleshдиривлени ангы къулакъгъа нече де арив чалына.

«Къыш ахшамы, къушдай саркъып гъавадан» деген шиъруда шаир булай дей:

**Къыш ахшамы къушдай саркъып гъавадан,
Яшырагъан болуп менден сырларын,
Алтын йиплер созуп юлдуз шавладан,
Тереземе илди гююш торларын.**

Белгиленген сатырланы бир нече керен охусанг, гёз алдынга къышны бир озтесиз арив, сагъынчлы шавла чачгъан мюгълети гелип къала.

Мундагъы асарланы инг де мени кепиме гелгени – «Уълкерден эки юлдуз».

Озюню пагъмусуна дюнья халкъы шагъатлыкъ этеген драматург Шекспирни къумукъланы чери ёкъ йыраву Йырчы Къзакъгъа табушдуруп, оланы сёйлетиш, Бадрутдин эки пагъмугъа уллу багъа бергенден къайры да, уллу философия ойланы халкъ арагъа чыгъара. Эгердим, дюньяда озюнде кёп халкъ сёйлейген ингилис тилли Шекспирни, пагъмулу гёчюрювчулери де болгъан ва бар буса, Йырчы Къзакъны эртеден олай гючлю гёчюрювчулери (таржумачылары) болмагъан. Ким биле дагъы, Тюрк дюньясындан таба Къзакъгъа къарав теренлешип, «Уълкерде янгъан эки юлдуздан» таба бизин Къзагъыбызны да бажарывлу таржумачылар озр пагъмусун Дюньягъа

билдирме, Магхаммат апендини итлеринден эсе ийисни яхшы алагъан къураллар, Къзакъны белгисиз ятгъан сюегин къабургъа гийирме кѣмек этер.

Эки де шаирни эсгере туруп Бадрутдин:

**Гъарисини Аллагъ берген къыйматы,
Адам берген къыймат мунда касипдир.
Йырчы Къзакъ бирисини сыйлы аты,
Бирисини тенгсиз аты Шекспир»,- дей.**

Адам, айрокъда, бизин заманны адамы, буланы оър пагъмусуна багъа берме къаст къылмасын деп бизин беклей. Шекспир алдан Кѣкню тѣрюнде сыйынгъан, ону ери белгили. Янгы гелген Къзакъ буса, «бир къарыш ер тиймегенни», «оъз къабурун излей къалгъанын» юрекни майын иритеген гючлю сатырлар булан айта:

**Мен бир къабур излеймен... Оъз къабурум...
Гъеч ёлукъмай магъа ону гѣргенлер.
Эшитгенлер магъа тюзюн сѣйлемей...
Сен сама айт, кѣпню гѣрген Шекспир?**

Дѣртлюкде уъч ерде кѣп бюртюклер бар. Шаир оланы неге салгъан?! Охувчугъа кѣп бюртюкlege къарап, кѣп затланы терен кюйде ойлашмагъа заман берген.

Шекспир «сен къайдансан» деген соравгъа Къзакъны береген жавабы да къумукъну бары да тамур-тюбюн ачыкъ-аян этип гѣрсетип къоя:

**Этеклерин Хазар денгиз чаягъан,
Къар чалмалы Кавказия тавланы
Ташасында бир халкъ яшай, Хазаргъа
Лабар салып орунлашгъан минадан.
Мен шо халкъны вакилимен. Айтайым:
Ювушаны татли, ташы чакъмалы,
Кѣлю гъава къазлы, чѣлю къакъмалы,
Хумлугъунда ат туягъы йыр язгъан
Яман гелген оъз-оъзюне кѣр къазгъан,
Яхшы гелген яшав тапгъан, яйнагъан,
Валилери азувларын чайнагъан,
Бийкелери тизден салгъан шагъланы-
Къумукъ деген пачалыкъдан гелгенмен.**

Гѣресиз, Къзакъ жавап берегенде гъали сабур. Шаир Къзакъны тилинден оъзюню элин олай сююв, олай оьктемлик булан суратлай чы, Къумукътюзюню кѣп аз сѣз булан Хазар денгизни ягъасында экенин де, Кавказия тавланы тюбюнде экенин де, бу эли гъар тюрлю байлыкъларын да, гѣзел къызларын да 13 сатыргъа сыйдыргъан!

Шулайлыкъда Бадрутдин Къзакъны бары юрекдеги дертин сигърулу сатырланы гючу булан, адамны тюк-тюгюн эретургъузагъан таъсирлик булан муштарлы охувчугъа етишдирген.

Бадрутдин Шекспирни къысматы да тынч болмагъанны бизге гѣрсете:

Биз бир отда янгъан эки кесевбюз,

-деп, оланы кысметлары бир-бирине ошагъанын айта. Шаирлени асарларындан алынган келпетлер (Гамлет), Къзакъны шиъруларыны гесеклери поэмада эсгерилип, Къзакъны оър поэзияны устасы экенин ташдыра. Бизин Къзакъ Шекспирге тенгледирме тийишли сёзню уллу устасы экенге шаир мюкюрлюк эте.

**Тенг бичилген бу экевню ириси-
Бир къапуно эки алтын хончасы.
Къумукъ йырны уллу бийи бириси,
О бириси-шаирликни Пачасы.**

Олар башгъа-башгъа девюрлерде яшаса да, оланы къошагъан гюч– тюзлюкню тартынмай язгъанлыгъы.

Бадрутдин бырын булан гъалини арасында болгъан чакъы агъвалатланы гъакъында шаирлени ойларын «тутуп», жанландырып бизге етишдирме болгъаны – савлай къумукъ халкъ учун да тюгенмес байлыкъ.

Шу сёзлерим де шо китапны охугъанда тувгъан:

УЪЛКЕРДЕГИ ЮЛДУЗАНЫ БИРИСИ

**Мингсиз таза, мингни ерин тутагъан
Шаирлени бир - бирине сёйлетип.
Бирисини агъач къомуз къолунда,
Бирисине пианино кюйлетип,**

**Алысларда атолулар гезеген,
Бадрутдин, сен ёлукъдурдунг оланы,
Сен тапгъансан шаирликни оъзегин
Бирге тартып ингилис, къумукъ къылланы.**

**Оъзегинден чартлап чыкыгъан урлукъну
Ерсиз ерге бири сама тюшмеген.
Юрек гыслер чыкыгъан ташып йыр болуп,
Олар язгъан бир асар ёкъ бишмеген.**

**Бири – Къумукъ элни уллу пагъмусу,
Биревюсю – ингилис кёпге танывлу.
Бири чагъыр ичген сувну орнуна,
Биревюсю - ув ялагъан агъувлу.**

**Уълкердеги юлдузаны сёйлетме,
Болмас эдинг, гюч болмаса сёзюнде.
Уълкердеги юлдузаны бириси
Тюгюл бусанг, Бадрутдин, сен оъзюнг де.**

*Сулуяханым БИЙБОЛАТОВА,
Кёстек школаны ана тил ва
адабият дарсларыны муаллими.*

Проза

Ибрагъим КЕРИМОВ,
Дагъыстанны халкъ язывчусу

КЪУВУНЛУ КЪОНАКЪ

Минг тогъуз юз эллинчи йыллар янгы башланып тура. СССР-ни илмулар академиясыны бары да аспирантларына общежитиеге беш къабат уллу уйлер берилген. Мен лап уьстдемен. Илму ёлбашчым академик Николай Константинович Дмитриевни гъай этивю булан магъа гиччи буса да айры уй бергенлер. Тувра къаршымда, генг коридорну бириси ягъында, Къазахстандан гелген Абумуталип. Онуки де айры уй. Ол Къазахстанны халкъ язывчусу, совет къазах адабиятны кюрчюсюн салгъанланы бири, бютюн уьлкеге белгили «Ботагоз», «Мени мактабларым» деген романланы автору Сабит Мукановну къызардашыны уланы, айры уй де огъар ону кёмеги булан берилген. Менден алты йыл гиччи, шо саялы болма ярай, алай абур эте, эртенлер тургъандокъ иш этип гелип: «танг яхшы болсун!» деп, бир-бирде озлениче «къайырлы кюн!» – деп де къошуп гете, эшигим бек буса, коридорда туруп къычыра. Алай рагъмулу адам! Тек бир заты яман: бирдокъ да ишлемей, къуп-къуру къыдырып тура, тиштайпаланы да гелтире гъар жума башгъасын, дегенлей. Жагъилинден – къартындан да аварасы ёкъ, йигирма – отуз йыллыкълары да, воллагъ, эллиден оьтгенлери де бола. Аста кьой дегенден де пайда ёкъ. Мен жумада беш гюн эртенден ахшамгъа ерли Ленинни атындагъы библиотекада боламан.

Язбаш гелип, сююнуп-къуванып турагъан гюнлени биринде, тюш вакътиде Абумуталипни эшигине бирден бек къагъылып гетди. Бек ушатмадым тынглап къарайман: бир тиштайпа къазакъча «эшикти аш!» – деп яман къарсалап къычырды.

Тегин тюгюл деп, коридоргъа чыкъдым. Жагъил, тиштайпа. Европача гийинген буса да, къазах экени тебип чыкъгъан якъсьюеклеринден де, къысыкъ гёзлеринде де билинип тура.

– Хошгелдигиз, не бек къарсалагъансыз, не сюесиз? – дедим.

– Не сюейим! Эрим къамалгъан шунда ачгъанны сюемен.

– Кимдир эринг? – айтылма тюшмейген зат авзумдан ихтиярсыз чыгъып гетди.

– Абумуталип! Башы балагъдан чыкъмагъыр Бёлшекбаев!

– Багъ! Абумуталипни уягълюсюмюсюз! Ярым сагъат да болмай, бир къуллугъу болуп гетип тура. Гирип ял алыгъыз, – деп, ярты ябулгъан эшигимни генг ачдым. Башлап экиянсыллы болса за, нечик де гирди, эши калданокъ столгъа ачылгъан бокъчаны да атып, кычырып йылап да йиберди. Сабур болсун деп, бир къолумну инбашына салып, бириси булан бокъчадан чыгъарып, кагъызны охудум: Абумуталим этеген затланы бирден-бир къопчутуп язгъан, артына да «шагъат» деп къол салгъан. Гъеч мен гёрген хат тюгюл.

Тамашалыкъ этип, кагъызны ичимден къайтарып-къайтарып охуйгъан боламан, амма озюм не этейим, нечик этейим деп ойлашаман. Не этип буса да аспирант ёлдашымны якълама герекмен. Кёп зат гъали менден гъасил бола. Абумуталипни юрюшю-турушу ачылса, айып хабар Къзахстангъа етишежек, къалмагъал болажакъ, яш агълю бузулажакъ.

– Мундагъыланы хатын мен таныйман. Шу ачув кагъызны кырдан бирев язгъан, бары зат да тюбю къарадан ялгъан! Мен, масала, торана гишимен, къатын-кыыз булан сёйлеп де бажармайман. Абумуталип таза юреккли адам, воллагъ, сёзге де уста нечакъы да, тиштайпалар булан да бола не масхарасы да. Шо саялы бир-биревлер оланы алдатадыр, кыдырадыр деп ойлашмагъа ярай. Кыдырмай, эки сёзню биринде кёп сюеген уягълюсюн де, яшларын да эсерип тура. Мен эрингни инг ювукъ къурдашыман, менден яшырагъан заты ёкъ. Сени эринг йимик ачыкъ адам дюньяда аздыр. Герти эргиши де дюр, – дедим.

Кёп сёйлеме заманым ёкъ. Къатыны гетди бугъай деп, Абумуталип эшигин ачып йиберме ярай. Къынц деп аваз болса да, къатыны чабып кыргъа чыгъажакъ, эрини ягъындан гетип барагъан тиштайпаны гёрежек. Сонг не болагъанны билме кыйын. Яман къабунуп турагъан, юреги солкъ урагъан къатын не этип йиберме де ярай.

– Шулай этейик, – деймен, – комендантда гъар уйню экинчи ачгъычы бола, барып алайыкъ, эринг гелгинче парахат ял ал. Ол узакъ къалмажакъ. Атынг кимдир?

– Сариханум.

Коридоргъа чыгъабыз. Абумуталипни эшигин де тартып къарап, энни ол эшитер йимик шулай деймен:

– Экибиз де барып, комендантдан запас ачгъычны алайыкъ. Ол учюнчю къабатда, ари башда. Озюм барып алыр эдим, бермежек. Бирев де озюнюкин тюгюл алып болмай. Сени гёрсе рази болажакъ. Айтма унутуп къалгъанман, уланларыны суратларын Абумуталип столуну уьсгюндеги къалын шишаны тюбюне салып сакълай: чанг да тиймей, сонг да гъар олтургъанда гёзалдында. Герти аталар бола буса шолай болсун! Гетдик. Он минутдан къайтабыз. Комендант учюнчю къабатда, ари башда.

Шу сёзлени мен Абумуталип эшитсин деп, онча да гётеринки тавуш булан айтдым чы, коридорну орталыгъындагъы эки уйню эшиклери ачылып, биринден аяз баш, бирисинден алтындай сари чачлар гёрюндю.

Булай да сынтыкълыйгъан мен иш этип аста юрюдюм, барагъанда да, къайтагъанда да аспирант ёлдашымны кёп гёпдюремей макътап да турдум.

Мени тилим Сариханумгъа таъсир этди бугъай, бешинчи къабатгъа оърленгенде ол: «Эриме мени бир сёзюм де ёкъ, гёресен чи дагъы бир онгмагъыр кагъыз язып гелген», – деди.

Эшикни ачаман, амма юрегим чи атыла: Абумуталип зыркъысы да булан гъали де ичинде буса! Къайдан бола! Караваты къол тийдирме де айып йимик арив онгарылгъан, уллу терезе савлай ачылгъан, столну уъстюндеги шишаны тюбюнден иржайгъан эки уланъяшны гёзлери нюр чачып тура. Бираздан торба булан картоп да гётерип Абумуталип гирип гелди: сайки, базарда болгъан...

БАКРАДЗЕ

Бакрадзе – гюржюлю. Бизин аспирант общежитиебизде ол биргине-бир докторант. Кутаисидеги педагогика институтну доценти. Оъзюне отуз дёрт йыл тюгюл болмай дей, бизин гысабыбызда азындан алгъанда къыркъындан да оьтген. Артыкъ яхшы гиши. Мен суюмейген бир хасияты чы бар дагъы: кёп кюлей, чёп де ёкъ затгъа да къатып къала. Ашаву-яшаву бизинкиден къолай: гъар айда огъар Грузиядан уъч юз манат йиберип геле. Биз буса сексен манат алабыз, шо да бизге таманлыкъ эте. Ойлашыгъыз дагъы, ювугъубуздагъы «Центральный» деген базарда къолгъа гирмейген картопну kilosун эки шайыдан бере, воллагъ, айландырып йиберсенг, шайыдан да тюше.

Бакрадзе Отари Турбагович исбайы адам: орта бойлу, токъ бетли, толу санлы, илиякъ бетли. Мени яхшы ювугъум, себеби де бир простой зат: ол Кутаисиде тувгъан, мен буса разведкада авур яра тийип, шонда он ай госпитальда ятгъанман. «Огъ, сен яраланып ятгъанны шо заман билген бусам», – деп башын чайкъай бола. Ону да айры ую бар, заман-заман гиреген кююм бола, бир де ону я охуй, я яза туруп гёрмегенмен. Разведчик хасиятым булан яхшы тергеме суюдюм, столундагъы китапны – Марксны «Капиталы» эди – ачылгъан бетине къарадым. О-бу булан чабып айлана туруп, эки жумадан сонг баргъанман: шо баягъы бет. Айып этдим. Шогъар да ол бир ёл тапды: Марксны «Капиталы» мен гюржю тилде охугъанман, кёп арив таржумасы бар», – деди. Оъзюню шо жавабын оьтчюр гысаплап да кюледди. Кюлкюсю де ону, айтсам, оьзгеленикине ошамай: астаракъ атылып башлай, битгинче де бошагъан дандерек чайкъалып тура. Докторантура эки йыллыкъ, бу охуйгъанлы буса уъч йыл бите тура. Аврудум, палан-алан деп арза язып, Грузиядан болжалын узатып гелди. Балики, гюржюче Бакрадзени яхшы гъазирлиги бардыр, илму даражасы оьрдедир. Лакъырына, гъар затгъа береген жавапларына къарагъанда ол орта школаны да адамшавлу битдирмеген.

Ювугъубузда тезде юрюлген киноланы къайтара гёрсетеген кинотеатр бар. Бир керен тюшден сонг ол шонда бараман деп чыкъды. Эки-уъч сагъатлар гетгенде къарайман эшикни де дырбайтып ачып, солуй туруп гирип геле.

– Не иш бар? Не болгъан? – деймен.

Бир башлап жавап бермей, къангынча кюледди, сонг гиши эшитерден къоркъагъанда йимик эки ягъына да къарап:

– Айтардай уллу иш болажакъ бугюн, бу гече! – деди.

– Багъ! Не болажакъ, Омари Турбасович?

– Сен Шульженко деп гъеч эшитгенмисен? – деп, ол сорав булан жавап берип къойду.

– Бек арев йырайган бир тиштайпа бар, шону айта бусанг.

– Тиштайпа тюгюл ол, СССР-ни халкъ артисткасы!

– Болсун! Сонг?

– Бюгюн ахшам Клава Шульженко шунда болажакъ! – деп, ол иман бармагъы булан уйню жабарына тюртегендей болду, соравумсуз артын да узатды. Барганман кинотеатрга, кас ябукъ, ачылмагъа он минутму къалган экен, алдында токътадым. Гёз юмуп, гёз ачгъынча дегенлей артымда узун очир болуп къалды. Гъали ачылды кас – дагъы ачылды деп тураганда бирев артымдан инбашыма астаракъ тие. Бурулсам – сурат йимик бир къатын:

– Магъа да билет алып болмасмысыз? Очир уллу, – деп, акъча узата.

– Акъчаны къоюгъуз, алайым, – дедим. Къоймады, кисеме сукъду. Бир аварам бармы дагъы акъчадан, эки гёзюм къатында чы! Гуржистанда юзюмню он эки журасы оьсе. Бир тайпасы бар, бишгенде юзюмню ичиндеги шербет суву шавла берип, устю нюр себелегендей гёрюне. Къатынны энглери муна шолай яна. Бир гёзлер, гёресен! Къашлары десенг къара варакъны къызганмай тартган деп къоярсан! Не этейим сагъа барын да айтып, гелгенде оьзюнг гёресен!

Хабарны арты да бар, озокъда. Кинода янаша олтурган, заман-заман астаракъ сёйлей де болган, чыкыганда А.С. Пушкинни эсделиги бар бульвардан ари-бери де айланган, ахырында Бакрадзе ону къонакълыкъгъа чакырган. Бек гъазирленме тарыкъ деп, ол гъар кимден борчгъа акъчалар да алып, базаргъа чапды, мени де ахырынчы отуз манатым гетди, узакъ къалмай толган уьч торбаны гъаран гётерип де къайтды. Тушино базарда емиш сата туруп гюржюлер къаршы болуп къалган, муну хабарына тынглаган сонг олар гъаппа да гъавайын юзюм де, мандарин булан апельсин де, сап-сари уллу он лимон да берип гелген. Сонг тюкенлеге айланма гетди, онда да кёп узакъ къалмай тюрлю-тюрлю колбасалар, эт, балыкъ консерва-лар, лимонадлар, ичкилер гелтирди. Гъасили калам, ахшамгъа докторантны уьюнде хан-шавхал да айып тапмасдай стол къурулду, оьзю буса жагъил уландай онгарылып сёйлешинген ерге Шульженкону къаршылама гетди.

– Сагъа уллу тилевюм, – деди ол уьйден чыгъаганда: – бизин къаравуллап тур, столну да стол кююнде сакъла, узакъ къалмай гележекбиз.

Воллагъ, мен оьзюм де онгарылдым, костюмом эсги буса да, гёлегимни де алышдырдып, галстук да такъдым. Чакырылганлагъа айланып, гъазирленип туругъуз, буссагъат гележек деп де билдирдим.

Бир сагъат гетди. Гелмеди. Эки-уьч сагъат гетди. Гелмеди. Беш сагъат гетди. Гелмеди. Столну да Бакрадзе айтгандай, стол кююнде сакъламагъа бажарылмады. Неге десенг, эки сагъат гетген сонг эшиклер къагъыла башланды. Гелди бугъай деп ачаман – аспирант. Гирив-гиривю булан столну къап-ортасында гюрен тебе болуп тураган юзюмге тюз бола. Гиччи буса савлай салкъын, уллу буса къап-яртысы тая, бирлер мандарин булан апельсинге багъа, олардан да гъар гезик бирер гете. Алма деп нечик айтарсан къол силлеп къояман.

Бакрадзе сагъат бир бите тураганда къайтды. Кепи бузулганны билдирмес учун аччы буса да иржайды. Ястыгъын юмарлап алып тирсегини тюбюне салып таянды.

– Энниги затны сен эт, мен биябур болмай къутулагъан кюй болсун, – деди бираздан.

– Неге боласан биябур! Шулай Москвада муна бу гече азындан юз сама болгъандыр. Макюрсюз сююв болмай деп айта.

– Алайса шулай сама айт гелгенлеге: артистка гечикген, мен де ачувланып, Моссоветде ишлейген гюржюлю ювугъумну ягъына барып, узакъ къалгъанман. Энни чакъыр аспирантланы.

– Я геч чи.

– Сюйгенлер геч буса да гелсин!

Бирлер ятмай табылды, юхлайгъанлар да уянып гийинип гелди.

Эртен ярыкъ билингенде шонча шолой толгъан столну ел авдаргъандай тап-таза этип тозулдукъ.

Мен айтгъан зат булан янаша шо къатын Шульженко болмагъан деген хабар да яйылды.

ЗАГЪРУ

Минг тогъуз юз сексен экинчи йылны къышында – язбашын мен Ленинградда йибердим – алты айгъа касбумну камиллешдирмеге йиберген эдилер. Гъейлер, мени ишлеп турма къюгъуз, доктор да, профессор да дюр экенмен, не камиллешдирив бола дагъы да деп тиледим, – къоймадылар. Барайым, озъ башыма ишлеп турарман деп гетдим. Бютюн Союздан мени йимик гелгенлер кеп чю, студентлени общежитиесинден турма ер де бердилер, бир уйде дёртев барбыз, ишлеп чи къайда, адамшавлу юхлап да болмайсан. Не этейим деп ойлаша туруп, ахыры да эс табып, язвчуланы Ленинград къурумуну бардым. Бир зат да бажарылмай, гъатта кимге сёйлейгенимни де билмей чыгъа турагъан гиши канзилерден оёрленип гелеген яхшы ювугъум шаир Яков Козловскийге урунуп къалдым. Ол москвалы, Дагъыстанны халкъларыны авуз яратывчулугъуну асарларын орусчагъа гечюре, Ленинградгъа бир къуллугъу болуп гелген. Мурадымны огъар англатдым.

– Юрю гъали, мен сагъа кёмек этип боламан деп къайтарды. Язвчуланы Ленинград къурумуну секретарыны заместителени устьюне гирдик.

Мен баргъан Герценни атындагъы педагогика институтну он уйлюк гостиница атлы заты бар экен. Мени шонда ерлешдирсин деп тилев кагъыз тюшдю. Мен язвчуланы Ленинград къурумуну хас тапшурувуну устьюнде ишлей деп язылгъан эди. Баргъанман – гиччи буса да айры уй бере. Эки къабатлы эсги уйлер, тюпде цемент заводну ишчилери, устьде – бизбиз. Шайлы генг узунсув коридор, эки де ягъында уйлер – номерлер, бир башында кухня – столовой, бирисинде склад дейлер. Онг хоншум Йыракъ гюнтувушдан, Амур областындан, Благовещенск шагъарны прокурору, эки айгъа стажировкагъа гелген. Сол хоншум Белоруссиядан, Гомель педагогика институтну профессору, мени йимик касбусун артдырсын деп йиберилген.

Комендантыбыз нени де билме сюеген, негер де бурнун сугъуп айланагъан жагъил улан Лёша, толу атын я мекенли билеген, я айтагъан гиши ёкъ. Озьюн сыйлагъанны, айрокъда къонакъ этгенни оьтесиз сюе. Биз ушатмайгъан инг яман хасияты – барыбыздан да аз-кеп буса да борчгъа акъча алып тура, биревге де къайтарып да бермей. Коридорну бир башындагъы склад атлы уйню де, ичиндеги алагъожаны бир мююшге тебе этип одеяллар булан яшырып, уч жагъил штукатур ишчилеге гъакъгъа берген. Гюндюзлер олар болмай, амма гечелер иче, эриши, къачырып сёйлей, сизден айып буса да айтайым, бир табун тиштайпаланы да гелтире. Комендантгъа нече керен бир

низам сал деп тилеп турабыз. Хапары да ёкъ, гелеген акъча кырккылырдан къркъа.

Прокурорнуки складгъа тийип турагъан уый. Шонда болагъан кълмагъал огъар яхшы эшитиле экен, магъа яхшы етишмей. Бир керен гечеортадан да оьтгенде эшикге бек кьагъылды. Туруп ачсам – прокурор!

– Тез гийинип чыкъ! Къувунлу гьал бар! – деди ол.

Уьч минутдан гъап-гъазир болуп чыкъдым. Ол англатды. Складда турагъан уьч де ишчи ахшам геч вакътиде кыызлар да алып гелип ичме башлагъан. Гечеорта бола турагъанда складдан кычырыкълар, сёгюшювлер, сонг бир тиштайпаны тилевлю, акъырыву, ичкынып йылаву эшитилме башлагъан. Тамгъа къулакъ салып тынгласа: «Аллагъисен кьой! Яш башымны хорлама! Асылып оьлежекмен! – деп гёк бёрю йимик улуй туруп тилей кыыз. Жавапны орнуна якълагъа яман урулгъан кьапасланы авазы геле. Сонг ябушув башлана! Гъуя салса да, кыыз энгилмей! Талаша туруп гьалсыз болгъан, ачуву башына чыкыгъан улан ёлдашлары да булан кызыны коридоргъа сюйреп кыыргъа атып, эшикни ачгыч булан бегите. Февраль айны ахырлары, аяз гече, заман-заман ел де оькюре, сан-санынгны сызлатагъан сувукъ, сыйынма ер ёкъ.

– Кыыз ушьюп оьлежек! Къутгъарма тарыкъ! – дей прокурор.

– Олар уьчев чю! Проректорну да уятайкымы? – деп сорайман. Тюзю, ондан онча пайда да чы болмажакъ, алтмышындан да оьтген бугъай.

– Багъ! Не этебиз ону да уятып, биз барбыз чы, эки фронтвик! – деп, алгъасап юрюп йиберди прокурор.

Складны эшигине кьарсалап кьакъдыкъ. Жавап болмады. Яман ачувланып, токъалап йибердик. Ачылмады. Абат артгъа селпинип, прокурор бары гючюн салып тепди–эшик дырбайып ачылып, бир затгъа тах деп урунуп токътады. Лампочканы якъдыкъ: эки караватда жут-жуг болуп ятгъанлар, уьчюнчюсюнде янгыз бирев.

– Не гирип гелесиз юхлайгъанланы уьстюне гечени бир заманында! – деп, орайып токътады ол.

– Ачгыч! – деп кьолун узатды прокурор.

– Не сёздюр о да! Ачгыч гъар заман илинеген еринде бола! Менде ачгыч ёкъ!

– Ачгыч! – деймен чи сагъа! Къулакъларынг тутулгъанмы! Адам ушьюп оьлме тура!

– Оьлсюн!

Чекеси янып гетген прокурор ишчини тёшюне юмуругъу булан кыжырап тюртдю: ол темтирей туруп метр ярымгъа арек барып йыгъылды. Ёлдашлары туруп гелип, юмурукъларын да кысып, тишлерин де кыжыратып, ябушма гъазирленип оралып токътады. Муну кълмалны башы санап, жагъиллени алдагъысы прокурорну тувра алдына гелип:

– Ачгыч кисемде тура, болагъан гиши менден алсын! Къарайыкъ гъали! – деди.

– Тилеймен, беригиз, кыырда кызыяш ушьюп оьле тура, – деп, ярашма сюегендей сабур сёйледи прокурор.

– Бир де оьлмес эди айтгъанны этген буса! Оьлсюн кьанчыкъ! Ким пирев эте.

Прокурор кыыркъ беш-элли йыллар болагъан мол санлы бийиксув гиши. Яхшы гючю баргъа ошай. Урмасны амалын эте.

– Алайса о кызыяш ёлдашынгны тёшегин исси этме герек эди! – дей ол.

– Озокьда, герек эди, ашады-ичди чи. Гьагьын тёлесин!

Жагьилни шолай айтгьаны да, прокурорну ону сакьалына японча тюпден уьстге багьып ургьаны да бир болду – жагьил темтиреп артгьа тартылса да, йыгьылмай токьтады, тек ол я сёйлеп, я ябушуп болмай эди. Шо японча урувну уллу кьыйын гелмесе кьоллама тюшмей. Тил тюпдеги де, оьрдеги де тишлени арасына кьаршы гелсе, кьыркьылып гетме ярай. Тюпдеги тишлер оьрдегилерине уллу гюч булан урунгьанда бирлери сынып тюшме де бола. Сёйлеп болмаса да, жагьил бирисине орам этди бугьай, ол янгыз ятгьаныны караватына тюз болду, мен англап, чалт барып ястыгьыны тюбюне кьолумну сугьуп, ачгьычны алдым. Бизге дагьы зат тарыкьлы тюгюл эди. Чабып барып кьыр эшикни ачдыкь. Кьыз ёкь. Уьйлени алды ачыкь догьа йимик зат. Ари башында дёрт бутлу ташлангьан кёрюкью-печми бар. Кьарайбыз: ол шону тюбюне кьысыдырылып гирип буюкьгьан.

– Чыкь, – дейбиз.

– Чыкьман! Еримде оьлермен, сен айтагьанны этмен! Аллагь этер сагьа этегенин! Инсан тюгюлсен сен, вагьши йьртгьычсан! – дей.

– Сен айтагьанлар тюгюлбюз биз. Олар ёкь, кьоркьма. Биз сени кьутгьарма гелгенбиз. Хоншу уьйлерде турагьанларбыз.

Кьысгьасы, кьыз инанмай. Дар-дар кьартыллай туруп, сёзню бувунларын айры-айры гьаран айта. Гечиге турабыз чы! Нечик де бутларындан тартып чыгьарып, гётерип юрюдюк. Кьолубузда да талаша чы иприт йимик. «Кьай... й... да а... а... лып ба... р... р... асыз? Оьл...ме н... не... ге кьой...й...май...й...сыз», – дей.

Тынглама заман ёкь чу! Чыдама заман ёкь чу! Гётерип алып барып, прокурор оьзюню еринде ятдырды. Ишибиз булай да битмеди чи! Прокурор тумбочкасындан башлангьан гьаракьы шиша чыгьарып гелди де, кьызны кьаршылыкь этегенине де кьарамайлы, кьолларына гётюп, гегерген якьларын, кьолларын – бутларын ишыма башлады, якьларын – кьулакьларын, кьолларын ишыйгьанда чыдап тургьан кьыз бутларын тобукьгьа ерли ачып сюртме кьарагьанда караватында асбийчи йимик атылып олтурду, капотун яммонокь бек тутуп, кьоймайман деп оралды. Бираз алда ичкичи нас булан ябушагьанда алды йьртылгьан эсги чыт капотун ол эниш тартагьаны, прокурор буса оьрге тартагьаны буссагьатда да гёзалдыма гелип токьтай. Аякьларыны бармакьларын кьайтып-кьайтып ишыма тюшдю – яман гегерген эди.

Кёп заман доланып – аз-маз бусада мени де кёмегим тийди – кьызны тындырыкьлы басдырып, электрик печни де ягьылгьан кьюйде кьоюп чыкьдыкь, тыш яндан эшикни де ачгьыч булан бегитдик.

Давну инвалидимен, паланман-аланман деп, комендантдан ятывгьа тарыкьлы болагьан затлардан экишерни алгьан эдим. Не яхшы этген экенмен. Гьар жутдан – тёшекден, ювургьандан, ястыкьдан, шаршавдан – бирерни прокуроргьа бердим.

Биз ятагьанда сагьат уьч бите тура эди. Чечинген кьююнде барып, прокурор эшигине кьулакь салып тынглап гелди, магьа да «парахат юхлай», – деп билдирди.

Гюндюз кьайда баргьанын, ким булан сёйлегенин прокурор айтмады, мен де ахтармай кьойдум, амма шо хулиган жагьиллер складгьа дагьы кьайтмады.

ЭРШИ ЭРИШИВ

Бу хабарны магъа элли йыллар алда бир ювугъум айтгъан эди. Язмалы зат да тюгюл. Язаман дагъы!

Тракторист Боракай да, тавукъ фермада ишлейген Нюржан да бирин-бири бек ушатып уйленген. Экиси де юртда айтылгъан эдепли, мадарлы ожакълардан да болгъан.

Той болуп, артындагъы гюн эртен тез сыйырларын, амишлерин гезивге къошма чыкыгъанлар десенг янгы уйленгенлени гъакъында къайгылы хабар эшитип къайтгъан: Нюржан гече канзилерден йыгылып эки къабургъасы сынып, больницагъа тюшген. Юртдагъы больницы докторлары да гёрген къарап, озлер амал этип болмайгъанны англатып, шагъаргъа йибертдирген.

Гёр дагъы сен инг сююнчлю, инг къуванчлы биринчи гечесиндокъ эки суюгенге къопгъан бу балагъны! Нечакъы анцукъал этседе шу арада халкъ ушатмагъан, гъатта шекленеген бир зат да чы болгъан дейлер: я юрт, я шагъар больницагъа гелин булан яда узата туруп бирев сама бармагъан.

Тюшге таба Нюржанны ярасы башгъача англашылагъан болду: ол канзилерден йыгылмагъан, къабургъаларын эри хахол этиклери булан тебип сындыргъан. Бу хабарны да бир шекли ери болгъан: къызны адамлары иш этип яйгъан. Сайки, ятагъанда Боракай эсги адат булан къатынына этиклерин чечсин деп, бутларын узатгъан, ол рази болмагъанда гючю-гюню бар чакъы тебип, къабургъаларын уватгъан. Ялгъандыр деп шекленсе де, халкъны инанмаса амалы болмагъан, неге тюгюл шагъардан бир тюгюл, уьч милиция машин булан гелип, Боракайны, тутуп алып гетген.

Маркачагъа хабар бюс-бютюн башгъача англашылагъан бола, озю де юртдан тюгюл, шагъардан гелип яйыла: Нюржан къыз чыкмагъан, къабунгъан эр де гетерип алып терезеден бавгъа атгъан, тюпде чорлу-хырлы ташлар болгъан экен, гелинни къабургъалары да шологъа тийип сынгъан.

Бу хабаргъа халкъ мекенли инангъан. Гъатта гечортада бир тиштайпа одеялгъа да чырмалып юртну ортасындагъа уллу орамдан яман алгъасап къачып барагъанны гёргенлер де чыкыгъан. Эки-уьч гюн халкъ, аслу гъалда къатын-къыз, эрши экенге хабарны къычырып да айтмай, къулакъдан къулакъгъа шыбышлап бере туруп, минг ожакълы уллу юрт толкъунлу Каспийдеги къайыкъ йимик чайкъалып тургъан.

Нюржан больницадан ай ярым ятып чыкыгъан, бираз хырындан йимик юрюсе тюгюл, дагъы багъанасы болмагъан. Юртгъа къайтмагъан, терсине, ит учузуна ожагъын да сатып, ата-анасы да шагъаргъа гечген.

Узакъ къалмай Боракайгъа да, Нюржангъа да ябукъ суд этгенлер, къыз айыпланыв булан къутулгъан, улангъа буса уьч йыл туснакъ гесгенлер.

Арадан йыллар гетип ёлукъгъан ювугъума шо къалмагъалны арты нечик болду деп сорадым.

– Айтардай яман да болмады бугъай, къан тегюлмеди, чарх сегюлмеди, амма гезьяш чы акъды, – деп кюстюндю ол. – Боракай колонияда яхшы ишлеп, бир йылдан къайтды. Ата-анасы, дос-къардашы къатын алайыкъ деп уьстюне тюшсе де, рази этип болмады, Тюмень деген ерге гетип къалды, гъар айда ата-анасына беш минг манат йиберип геле. Нюржан да гетген ... къатыны оьлюп, уьч яшы булан къалгъан биревге эрге барды.

Яшавну айланч-къуйланч ёлларыны сырларын ким билип бола!

Љъардаш адабиятдан

Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагъыстанны халкъ язъывчусу

ЯГЪАДА КЪАЛМАГЪАЙ ЭДИК

Бир гюн ахшам Янмурза ишлейген складгъа совхозну директоруну иниси Муса гирип гелди. Саламлашгъан сонг, къонакъ, алгъасамай, сигаретин къабузурду, сонг ящикни устюнде ерлешди ва гёзлери булан складны ичин тютюп йиберди.

Складчикни юреги рагъат тюгюл. Янмурза Мусаны яхшы таныса да, ол ону булан бирге очар къуруп, лакъыр этип, ичин-дертин ачып айлангъан адамы, не де ювугъу тюгюл. Чинкдеси, Муса мунда бир сама да тилев булан да, тилевсюз де гирмеген.

– Нечик гелип къалгъан бу? Огъ сени! Бу нечик гелип къалгъан? Не сюе? Бир себепсиз чи гелмежек, – деп Янмурзаны юреги жымырлады.

– Гъы, айтып йибер, Муса, не иш бар? Булай нечик чыгъып къалдынг? Бери багъып чыгъагъан кююнг ёкъ эди сени. Не болгъан? Сен бираз пашман гёрюнесен... Болгъан зат чы ёкъдур? Яда мен янгълышманмы?

– Ёкъ башгъа зат да... Шулай, озьюм...

Ол толу жавап бермеген саялы Янмурза къарсаласа да, Муса – озьюню начальнигини иниси экенни унутмай, дагъы да йымышакъ кюйде:

– Кепсизмисен? Яда складдан тарыкъ зат бармы? Айтып йибер, ювугъум, Муса. Сен билесен чи, къурдаш, Агъавунг, кимден къызгъансам да, сенден бир затны да къызгъанмажакъны? Айт чы, къулум, жанынг не истей? Уялма, айтып йибер.

– Воллагъ, кепсиз де тюгюлмен, – деп кюстюндю Муса. Тек айтардай арив хабар тюгюл, – деп ол, табаны булан басып, ярты тартылгъан сигаретин сёндюрюп, Янмурзаны гёзлерине тигилди.

– О хабарны мен сизге сонг айтарман. Мени сизге бир тилевюм бар, кютюп болсагъыз.

– Айт, айт...

– Отопление этмеге сюемен, батарейлерим етишмей, магъа бир беш батарей берип турсагъыз.

– Отопление болмаса болмайгъан зат, олай деген недир, – деди Янмурза. – Болар, болар. Неге болмай дагъы? Алай да болар!

Янмурза, сёйлей туруп, бир заманны ичинде: «Я, Аллагъ, шу менден бир затны чы яшыра, не хабар бар экен дагъы? Магъа къоркъунчлу ери бармы экен? Не этсем яхшы болар? Сакъ болмаса кюй ёкъ», – деп ойлаша.

– Батарейлер чи мен сагъа табарман сюйсенг, нечакъы да берермен, – деди ол. – Агъавунг сагъа устевюне турбалар да берермен, – деп де къошду.

Муса иржайып:

– Бий, я! Аллагъ рази болсун сизге, Янмурза! Кёп савболугъуз! Адам бусакъ билербиз. Мен рейсге гетмеге герекмен, алгъасайман. Аман къалыгъыз, – деп ол, чалт турду ва эшикге багъып онгарылды.

Муса, яшыртгъын сырын ачмай, гетип къалар деп къоркъуп, Янмурза:

– Муса, Муса, не этесен алгъасап? Мени юрегиме дерт салып барасан! Не иш бар, ювугъум? Бир хабар айтаман дей эдинг чи, инишка, – деп шофёргъа илинди.

– Нечик айтайым сизге? Айтмасам да къойма турмайсыз. Шо хабар сизин талчыкъдырар деп къоркъаман...

– Муса, аявлу затым, мен кьарсалавукь адамман, гече юхламай чыгъажакъман, воллагы-биллеги, чыгъажакъман. Бу гече магъа олай да, булай да юху ёкъ. Инанмаймысан?

– Яхшы дагы буса, айтайым. Янмурза агъав, – деп Муса эшик алда складчикге багып токътады. Янмурза Мусаны гёзюне тикленген. Муса кьайтып ящикни уёстюне олтуруп, сонг теренден кюстюнюп:

– Агъабыз биревге де билдирме, – деп чи тилеген эди. Гъай, не этейик, сиз де бизге ят адам тюгюлсюз башгъа, – деп шыбышлады ол, Янмурзаны гёзюне тикленип. Янмурзаны авзу ачылгъан кюйде кьалды. Сонг ол сувсуз кьалгъан чабакъ йимик авзун бир ача, бир яба туруп, бир затлар айтмагъа суйсе де, тавушу кьарлыгып, айтып болмай кьалды.

– Шолай, агъашка, бизин Рамазан гьаким ишинден тая тура, – деп кьошду Муса.

Сонг ол, астаракъ эшикге гёз кьаратып, складчикге ювукъ гелип, тез-тез шыбышлап йиберди:

– Оьзюгюз билесиз чи, агъав, совхоз бу йыл гьукуматгъа эт сатывну планын толтурмагъан. Шо саялы да райкомда да, обкомда да кьайдагы айтды-кьуйтдулар юрюле... Кьысгъача айтгъанда, кьайсы якъдан да бизин директорну башы сёйлене. Шо саялы да, кьувалангъынча кьарап турмай, гетип кьалгъан кьолайдыр деп, агъам, абуру-сыйы булан, гёнгюллю кюйде шо жаваплы кьуллукъдан таймагъа тура. Шолай яхшы да дюр...

Муса Янмурзагъа бакъды. Янмурза бузулуп, агъарып, не айтагъанын, не этегенин билмей, атылып эретуруп, чалт-чалт ари- бери юрюме башлады:

– Я, оьлеген ажжал! Гъали мен не этейим? Мени ишим не болажакъ гъали? Дюр дагы... Рамазан Озгъанбиевичден сонг чу бу складны мени гёзюм де гёрмей эди. Кьайдан гёре?! Гёрмежек, воллагъ! – деп такрарлады ол.

– Нете? Сиз тийишли кююнде оьзюгюзю ишигизни юрютсегиз, сизге ким тийип бола, Янмурза агъав?

Мусаны сёзлери Янмурзаны аз-маз маслагъат этсе де, ол пашман кюйде:

– Не билейик, шолай закон ёкъ буса да, гъалиги заманда адат болуп кьалгъан чы, гьар янгы гьаким янгы команда кьуруп йибере, папкасын кьолуна тутуп да битгенче.

Янмурза: "Кимни салар экен олар гъали Рамазан Озгъанбиевични ерине?" – деп, Мусагъа сорап кьарагъан сонг, терен ойгъа батды.

Бу сёзлени эшитген Мусаны кьырчыны кьызып гетди:

– Мени агъам ишинден тайып да битгенче, сиз ону орнуна салма адам излеймисиз?! Гъей! Бу адамгъа! Сизге ол аз кьуллукъ этгенми?

Янмурза эс табып, гюнагъын чаймагъа сююп:

– Яхари! Сен мен не айтмагъа сюегенни англамадынг чы. Мен чи, кьулум, шунча да тизив башы булангъы директор тайса, ондан тизивюн яда олайын дагы кьайдан табар, – деп айтмагъа суйген эдим, – деп кьыйышдырды.

– Алыпкьачны салажакълар, кимни салагъандыр, – деп йымышады Муса. Тек о гьакъда бирев де билмей. Мени агъам оьзю шолай деп ойлаша.

– Нете? Ону сени агъангдан артыкъ гьакъыллы ери бармы?

– Агъам чы ушата ону: «Ол – сав адам», – дей. – Сонг да, Янмурза агъав, оьзюгюз билесиз чи, яны-яндавуру болмаса, олай уллу кьуллукълагъа тюшме бажарылмай... О адамны буса трестде «Оьзюню адамлары» бар, райком да ону якълай деп эсеме геле. Шолай ишлер. Мен барайым буса, Янмурза агъав. Да, батарейлени алма кьачан гелсем яхшы? – деп, Муса янгыдан турду.

Янмурза, суйсюнмей:

– Воллагъ, Муса, билмеймен. Гъали эс табып тураман, гъамамгъа да чы герек батарейлер. Клубгъа да тарыкъ... Артыкъ зат кьалма сама да кьалармы экен дагы? – деп Янмурза бетин бурду.

– Бийгъ! Сиз чи магъа буссагъат шу ерде сёз бердигиз батарейлер бережекге. Олай нечик бола?

– Буса бир-эки гюнден сонг гел дагы, кьалармы экен, кьалмасмы экен, ким биле, кьарайыкъ – деп, Янмурза дагы да инбашларын чюйдю.

Муса гетген сонг, ол ачувлу кюйде полгъа да тюкюрюп, мысгъыл кюйде эринлерин чююрюп:

– Шугъар кьара сен! Шу шофёр да магъа гьакъыл бермеге айлана. Бир де башгъамы, мени ишден тайдырып кьойса, магъа оьзю аш гесек бережек адамдан!

Обзюне кьараса. Кьонагьым! Агьасы ишден тайгьанча деп, тез-тез чабып гелген, батарейлени гьайын этип. Сайки масьала, обзюню башын хашый. Не эте, мени башым аявсузму дагьы? Ат тепгенми мени башыма? Токьтама кьой! Мен де гьайгев тюгюлмен, тангала гетеген директорну инисине бугюн гьукуматны малын савгьат этмеге. Мени атамдан кьалгьан батарейлер бармы? Янгы директоргьа отчёт бермеге тюшсе, магьа ким кёмек этежек? «Кьайда гёрдюм кьара эшек!» – деп кьояжакьлар обзю де, агьаву да. О-гьо-гьой! Не бузукь болуп бара дагьы ишлер! Гьай аман! Нечик этсем, не болар экен?-- деп, Янмурза ойгьа батды. Рамазандан сонг муну иши не болур? Не буса да, Рамазан булан Янмурза асгер кьуллугьун кьютген. Ол Янмурзаны обтесиз гьючлю якьлай эди. Ону халкь билегени Янмурзагьа бек четим гёрюне. – Шону халкь билегени не яман дагьы, – деп ойлай ол. – Алыпкьач сьоерми эсги директорну ювукьларын янында сакьламагьа? Воллагьы, сьое бусанг, биринчи гьюнюнде кьувалап лагь этер! Табар янгы адам бу ишге алмагьа. Ону чу ол алданоку гьазир эген буса да ярай эди... Итим инансын булагьа! Ёлдан тайдырма сьойсе, себеп тапмагьа кьыйынмы, ихтияр кьолунда болгьан сонг. Нечакьы цемент, шиша, турбалар сагьылгьан, оюн - масхарамы?! Ёкь-ёкь, тезлик булан олтуруп, буссагьат отчёт язьып, гьазир болмагьа тарькь. Ел кьайсы якьдан эшежеги белгисиз. Гьай аман, аранымны кьуруп сама да битгей эдим, шу адам ишден тайгьанча! Яхшы, гаражны сама битдиргеним, шюкюр Аллагьгьа! Мени буса дагьы да бассейн этмеге де хьялым бар эди обзюме... Онда тийсин магьа гёз! Гьали чи ёкь эди, Янмурза, сагьа олай чудулар! Ананг оьлгюр, Янмурза, янынгни энни ким тутар?! Энни магьа не яхшы? Тек, ким биле..? Ишни арты нечик болагьанны билеген гиши де чи ёкь. Ишлер кьайсы якьгьа да айланмакь бар... Тез-тез баш амалымны этмеге герекмен, янгы директор гелгенде, ягьада кьалмайгьан кьюйде...

Ойларыны гьюнюнден, Янмурзаны гьалы битип, ол кьуйсюз болуп тура:

– Тез-тез, кьатынгьа ёлугьуп, бир ой кьурмагьа тарькь. "Бир башдан эсе, эки баш кьолай", – деп айта.

Янмурза, алданоку складны эшигин де ябып, уьюне алгьасады. Уьйде кьатыны Малият ахшам ашгьа айланып табулду. Эрени юзюню алышынгьанын гёрюп, бу бир-бир затлагьа шекленип:

– Гьей гиши, не болгьан? Бетинг бир тамаша агьарьп тура. Кепсиз сама тюгюлмюсен? – деп кьарышды.

– Кепсиз чи тюгюл эдим мен. Тек кепли де тюгюлмен, – деп теренден тыныш алды Янмурза.

– Дагьы не иш бар?

– Не иш болсун, кьатын, ишлер бырыкь.

– Неге дейсен?

– Неге тюгюл, бизин Рамазаныбыз ишден тая. Билдингми?

– Кьайсы Рамазан, гьей гиши?

– Кьайсы Рамазан, кьайсы Рамазан? Нече де бармы бизин Рамазанларыбыз? Озгьанбиевич! – деп кьарсалады Янмурза. Ол, тёмкей-чачмай эшитгенин-билгенин кьатынына билдирди.

– Муна болду маркача! Болма ярайгьан иш тюгюл! Гьали не этейик, гьей гиши? – деп, Малият эрини бетине телмирди.

– Не этейик! Не этейик!-- деп, балалы тавукь йимик, мени айланамда кьакьыллап айлангьанча, бир гьакьылы ой берсенг! – деп кьырсайды Янмурза.

– Гьуя, гьей, мени не гьонагьым бар, мен не этгенмен сагьа? – деп кьатын йыламсырады.

– Не буса да бир зат ойлашма герек. Ишлер нечакьы бола буса да бузукь, – деп Янмурза, шанжалгьа олтуруп, башын салландырып токьтады.

Янмурзагьа хатири кьалса да, амалсыз гёрюнеген эрине язьыгы чыгьып, "Гертилей де, не этме герек?" – деп, Малият ойгьа батды.

Бираз замандан сонг ол: – Нечик ойлашасан, гьей гиши, шонча да тилге сакь адам, шо-ов-ву Муса сагьа шо янгы хабарны, яшырмай, нечик айтып кьойду? Не себепден ачды шо сагьа ичин, айрокуьда, ону агьасы, биревге де билдирмесен, деп беклеген буса? Гьа...? – деп эрини юзюне бакьды.

– Гьей гиши! Гьей гиши! – деп мысгьыллады кьатынын Янмурза ичинден: – Не кьарышып кьалдынг сен де?! Не авлия соравдур о сен береген де?! – деп ойлады ол.

Тек кьатыныны хатирин кьалдырмагъа болушлукъ этмей, кьатынны кёмеги тарыкьны ойлап:

– Не зат бар сагъа мунда англашынмайгъан? – деп тамаша болду. – Гъавайын ба-
тарейлер сюе. Сен нечик сюединг гъавайын шубалар? Шолай, шо да поюз кёп
арек гетгенче, озюню башын хашый! Гъакъылы бар башында! Шо саялы тююлюмю
дагъы магъа сырын ачгъаны шо тюлюкю? Ким биле, мен шо хабарны биле деп
тургъан буса да ярай ол? Тююлюмю? Ойлаш, кьатын, ойлаш, чудулар кьолдан чыгъа
тура. Не этсек яхшы? Мени чи, кьарсаламакъдан бир зат да оюма гелмей. Не этме
герекни де билмеймен...

– Сен мен айтгъанны эте бусанг, – деп созду кьатын, – алгъасама. Ишни
гъакъыкьатын билейик. Сен кагъызларынгны кыйышдыра тур, мен буса, Алыпкъачны
къатынына ёлугъуп, ишни барын-ёгъун, агъын - гёгюн билейим. Сонг кьарарбыз...
Алыпкъачны кьатыны яхшы адам, гылласыз, ачыкъ зат... Ким биле..?

Янмурза, хошланып:

– Яшагъай эдинг сен, кьатын, кьатын чы бар эдинг сен, кьатынланы алтыны, – деп
къатынын кьытыкьлады. Алыпкъач директор болуп кьалса да, ким биле, Малият, сен
шо кьатын булан ювукъ кьурдашлыкъ тутма бир кюй эт: савгъатлар бер, бир-бир
кьуллукълар эт.

Тек, не этип буса да, мурадынга ет. Ишлер, биз ойлашагъан кюйде, яман болмай
кьалмакълукъ да бар, ону да билмейбиз. Тёк чю, кьатын, чай!

Арадан бир-нече гюн гетди. Шо баягъы хабар. Янмурзаны эсине тюшген сайын,
ону кыйнай. Кьатын да, бир зат да болмагъандай, уый кьуллугъуна айланып тура.

– Нече де сабур зат бар, – деп ойлаша Янмурза. Арта да, чыдамлыгъы битип:

– Гы, кьатын, нечик бара ишлер? Ачыкъ болгъан зат бармы? – дей ол.

– Воллагъ, не билейим хари, мен англайгъан кюйде, Алыпкъачны кьатыны шо
янгы хабарны эшитме де эшитмегенге ошай, – дей Малият. – Тек, мен тюкенге
баргъанда, эки кьатынны шибир-тюбюрюн чю эшитдим. Шолар, Рамазан гете деген
хабарны эте эди бугъай, Алыпкъачны да эсгере эди. Эринлерини тербеневюне кьара-
гъанда, магъа шолай гёрюндю, – деп битдирди сёзюн Малият.

– Къайырмас, кьатын! Мен кьарт бёрюмен! Алыпкъач гелсе де, озгеси гелсе
де, мен, ичимде бир жаным бар тура, кьапгъынгъа тюшмен! – деп Янмурза гёрюнмей-
ген биревге юмурукъ гёрсетди. – Кагъызларым гъап - гъазир! Бары да зат окъ йимик!
Яшап кьалгъыр сен, Янмурза! Сен чи бар эдинг тизив улан! Тек сакъ болма тарыкъ,
склад – майлы ер, сутурланагъанлар аз болмас! Гъей, кьатын! Алыпкъачны кьатыны
булангъы кьурдашлыкъ нечик бара? Теренлешеми?

– Воллагъ, билмеймен, – деп кьызарды Малият, – ол мени соравума бек ажайып
болуп, магъа бир тамаша кюйде кьарады. Кьаркъарам бир яман зириллеп гетди.
"Не тез сатды булар Рамазанны?" – деп эсине гелген буса да ярай. Сен озюню юву-
гъу да дюр, сакъат да дюр деп, Рамазан сени аявлай эди чи, гъей гиши! Кимлер
сагъа яла япма кьараса да, олагъа тынгламай, ол сени якълай эди. Биз этеген иш чи
хари – эрши иш!

– Гы! Къара шогъар! Мальун! Гавур болмасанг, гавур! Сен кимни кьатынысан?
Гъа? Сен, бир башлап, озюнгню эрингни, сонг уюнгню гъайын эт. Не тарыкъ Рамазан-
дыр сагъа шо?! Сагъа айтаман! Сыр авзунгню, ишингни гёр! Тай алдымдан!

Гюнню узагъында Янмурза кьатыныны сёзлерин юрегине сыйышдырып бол-
май, хонтурлана турду. Эрини амалын билеген Малият, огъар сёз кьайтармайлы, пысып
турду. Сёз маънасыз экенни ол биле эди. Бу иште, янгыз эрин тююлю, Малият озюню
де гюнагълай эди, негъакъ яхшы адамгъа арт берип, намартлыкъ этегени саялы. Шолай
болгъан сонг, буланы яшавунда, не болса да, бир зат чы тюз тююлю, болма герекли
кююнде тююлю. Ол гюнагълы, ол, озокъда, гюнагълы. Гъали болгъунча уйге гелеген
акъчагъа сююнесе де, ол шо байлыкъны ва барлыкъны себеби недир, ол кьайдан геле,
– деп ойлашагъан.

– Эрим болса да, тюз этмей, мен дагъы намусума кьаршы юрюмесмен. Янмурза
да шону, суйсе, англар. Суймесе, болгъаны болур. Аллагъ бизин сынап кьарайгъ-
ан йимик. Рамазанны яхшылыкъы булан пайдаланып, складагъы малын ашагъаныкъ
азмы, дагъы да намартлыкъ этмесек? – деп илыгып, Малият озюню бетин озюню
гёргендей болуп тура.

Къатынны кѳмегинден кѳл гѳтерген сонг, Янмурза оъзю бир ѳллар излей башлады. Заман -заманда ол Алыпкъачны гѳзюне гѳрюнюп, илиякълы кюйде иржайып, сейлеп, «Гѳзюне къарагъанда, гѳнгюндегин билип» – дегенлей, янгы этилип турагъан ону уйлерине не тарыкъ деп сорап, ону гѳнгюн ала, «атасыны къулу» болуп айлана. Алыпкъач буса, Янмурзагъа не болуп кългъанны, ол оъзюнден не сюегенни англамай, гъайран болуп тура.

– Янмурза агъав, мен сизге не этгенмен, мунча мени гъайымны этердей? Сиз этген къллукъну мен сизге нечик кълйтарайым? Сиз мени уялтасыз,– деген Алыпкъачны соравуна Янмурза къл силлеп кѳя.

– Ай сени, о чу аз затлар эди, Алыпкъач – инишим! Бирев - биревге кѳмек этмесе боламы? Бугюнню тангаласы да бар. Бугюн – мен, тангала – сен... Шолай гелген дюнья. Яхари, Алыпкъач, кѳй шу тарыкъсыз хабарланы. Не этгенмен башгъа? – деп, Янмурза сан да этмей кѳя. Янмурзаны Алыпкъачлагъа гирмеген бир гюнню сама да ѳк.

– Янмурзагъа не билинген, сюйдюреген дарман сама да ашатмагъанмы Алыпкъачлар? Оланы уюнден чыкъмай. Къара кълу болуп кългъан бир жуманы узагъында, деп сѳйлей Алыпкъачны хоншулары да.

Нечесе гюнлерден сонг Янмурзагъа ѳлукъгъан Муса, саламлашгъан сонг, шо баягъы батарейлени иши не болуп тура,– деп сорады.

– Антгъа бир де кълмагъан. Инанмай бусанг, оъзюнг къара, – деп складчик, мыйыкъ тюбюнден иржайып, "Гъайгев тапгъан бу, тангала ишден таягъан директорну иниси де", – деп ойлашды. Оъзю этген ишге оъзю рази болуп, тамагъын кълкъды ва оралып токътады. Шону эс этген Муса, Янмурзагъа ичинден гѳнгю кюлеп, ташдырып, судья гъукму чыгъарагъан йимик :

– От тюшсюн шо батарейлеге де, тарыкъмы магъа шолар?! Мен чи сизге «Багъышлагъыз!» –деп айтма сююп гелген эдим, Янмурза агъав",– деп кюлемсиреди.

Бу сѳзлени англап битмей турагъан складчикни кълшлары, сорав ишаралар йимик болуп, оьрге чююлдо. Янмурза оъзю айтгъангъа тюшюнмей турагъанны англап, Муса дагъы да:

– Мен чи хари, бир-нече гюн алдын болгъан хабарны юрегигизге авур алып турмагъыз деп айтма сюйген эдим. Мени агъам ишден таймай, тайма хыялы да болмагъан,– деп кѳшду.

Авузун да ачып, манг зат йимик токътагъан Янмурзаны гълын англагъан Муса:

– Яхари! Рамазан Озгъанбиевич – мени агъам ишинден таймай, еринде къла, – деп анлатды.

– Нн-не д-де -динг?! Н-нечик?! Т-таймай?! Н-неге т-таймай?! С-сен!.. Ол!.. –деп бузулуп, не айтажакъны билмей, манг болуп кълды. Сонг-сонг, эс тапгъандай болуп, ол гълласын давам этип, тез -тез, бир аявлу адамына йимик янашып:

– Олтур гъали! Бери чыкъ! Не этесен сен, етим яшны йимик, эшик артда токътап, балам, Муса?! Не яхшы этдинг гелип, –деп кълды.

Ону бети алас-къулас болуп гетсе де, оъзю -оъзю кългъа алып:

– Сонг, сонг, айтып йибер, инишкам, не хабар? – деп илинди.

Тек Муса, кълтты абат ала туруп, эшикге багъып ювукълашды. Сонг ол артына кълрап:

– Турбалар тилеме гелгенде мен масхара этген эдим. Гечип кѳююгъуз! Мен сизин тергеп кълрай эдим, сиз мени агъама нечик янашагъанны билмеге сюйген эдим, – деп артына да кълрамайлы, тез чыгъып гетди.

Шулайгъа айтадыр дагъы «Гѳз этемен деп, кълш этген»,– деп.

Янмурза бу хабар элге- юртгъа яйылажакъны, "Яхшылыкъгъа–яманлыкъ" дегенлей, оъзюне яхшылыкълар этген адамгъа арт бергенин, Аллагъ чы нечик де, юрту - эли де оъзюнден гечмежегин ол яхшы англай эди. Энниден сонг болажакъ ишлени гѳзалдына гелтирип, ол бирден, тобукъларындан чѳгюп, шанжалгъа йыгълды. Гълсыз - гълкътысыз болуп, башы айланып, оъзюне не болгъанны англамай, манг болуп кълды.

*Ногъай тилден
Гулбагъдат Омарованы таржумасы*

Адабият варислик

Гъасан ОРАЗАЕВ

ЭРПЕЛИЛИ ШИХАММАТ КЪАДИНИ ИМАМ ГЪЮСЕЙИННИ ГЪАКЪЫНДАГЪЫ ПОЭМАСЫ

Эрпелили Байболатны уланы Шихаммат къади – къумукъланы инг де уллу пагъмулу шаирлеринден бириси, язвчу ва таржумачы болгъан. Амма ону асарлары ва таржумалары аслу гъалда динге багъышлангъан экенлиги саялы, совет девюрде оланы ахтармагъа ва халкъгъа генг кюйде ону билмеге имканлыкълар болмай турду, неге тюгюл де коммунист партия о девюрде динге бакъгъан якъда яшыртгъын кюйде, бир-бирде буса ап-ачыкъ кюйде, къыйыкъсытыв политиканы юрюте эди.

Шихаммат къадини тувгъан йылы, кёбюсю китапларда, 1833-нчю деп гъисаплана. Тек, капиркъумукълу белгили муаллим Магъаммат-Гъанипа Акаев башгъача яза ва озюнню пикрусун далиллейген архив документлеге таянып, булай гёрсете: «1886-нчы йылда оьтгерилген халкъ санавунда Шихаммат къади Эрпелилиге 34 толу йыл бола деп язылгъан. Буса ол, бизин гъисапларыбызда, **1851-нчи яда 1852-нчи йылда тувгъан** болма герек», – деп. Муна бу пикру тюз болма ярай. (Къара: Магъаммат-Гъанипа Къумукълу. Эрпелили Шихаммат къадиге – 150 йыл // «Ёлдаш» газет, 23 август 2002 й., с. 18).

Ол Дагъыстанда совет гъукуматы къурулгъунча алякъда яшагъан ва **1918-нчи йылда гечинип**, ата юрту Эрпелиде гёмюлген. Биз озюбюз 1983 - нчю йылда Эрпелидеги Тебенавулну къабурларында гёрген кюйде, ону къабуруну уьстюне салынгъан сынташгъа арап тилде язылып булай текст бар: «Къабр ал-алим ал-фадл ал-маргъум ал-къади Шихагъмад бин ал-маргъум Байболат 1336», – деп. Язвну къумукъча маънасы: «Гечинген Байболатны уланы сыйлы алимни, оьлген къади Шихамматны къабуру. 1336». Сынташда гъижрат булан гёрсетилген санав да – миляди булан 1917-нчи йылны 17-нчи октябринден 1918-нчи йылны 7-нчи октябрине ерли рас геле. Сынташда йыл гёрсетилсе тюгюл, тюз кюйде айы-гюнню эсгерилмей къалгъан. Шихаммат къадини ахырынчы китабы 1918 -нчи йылда басмадан Темирханшурада (Буйнакскиде) арап-ажам язв булан чыкъгъанлыкъларны гёзалгъа тутсакъ, муна шо 1918-нчи йылда гечингендир деп гъисапламагъа ярай.

Тек биревлер озлени китапларында ону гечинген йылын, неге буса да, 1916 яда 1923 деп гёрсетегенлик буса англашылмай (къара: Абдуллаев М.А.

Из истории научной и педагогической мысли досоветского Дагестана. Махачкала, 1986, с. 133; Ахаев А.Къ. Къумукъланы белгили алимлери. Магъачкъала, 1999, с. 21). Олай тархлар къайдан алып айтылынган да о китапларда эсгерилмеген.

Ш. Байболатов Кёстекде, Темиравулда, Эндирейде ва сонг оьзюню ата юрту Эрпелиде къадиликни юрютюп турса да, къумукъ адабиятны оьсдюремек учун да кёп иш-гъаракат этген адам да дюр. Ол оьтесиз бек гъаракатчы-жагъ адам болгъан экенликни ташдырагъан бир далил – 11-12 йылы ичинде (1907-1918) этген къастыны натижасында отуздан да артыкъ китапны оьзю онгарып, басмадан чыгъартмагъа бажаргъанлыгыдыр. Оланы авадан пайы къумукъ тилде, бирлери буса – арапча. Хыйлы китапларын ол арап, тюрк, татар, авар тиллерден де гёчюрюп чыгъаргъан.

Альгъа оьмюр сюрген авторлар къумукъча язгъан асарларын, кёбюсю гъалда арап, фарс (иран) сёзлер болгъан чакъы кёп къошуп, «тюркешдирип» яза болгъан буса да, Шихаммат къади биринчилерден болуп таза къумукъ тилде, генг кюйде адамлагъа англашылагъан кюйде, халкъны тилинде язгъан ва оьзге авторланы да ерли «ажам тил булан» оьзлени асарларын яратмагъа чакъыргъан:

**«Иман да бил, ислам да,
Къапул турма ярамас.
Не тил булан билдинг деп,
Аллагъ сагъа сорамас.**

**Ажамдан китап этген
Гиши болмас хаталы.**

**Арапдан ажизлени
Ажам болур бадалы.**

**Гъей, оьзю де билмейген,
Билгенге сорамайгъан,
Ажам тил булан айтма
Не зат бар ярамайгъан?!» –**

деп яза ол оьзюню «Илму башы» деген китабында (1910 й.). Мавлет китабында да («Тазкиру мавлид ан-наби», 1909 й.) ол, тюрк сёзлени гъатдан озуп артыкъ даражада къоллап язагъан авторлагъа (тилни «къажарлашдырагъанлагъа») мекенли кюйде къаршы тура.

Ону ариив англашылагъан, енгил тил булан язылгъан китаплары ва таржумалары халкъны арасында онча да бек белгили ва йыйлгъан болгъан чы, бир-бирлери нече керенлер къайтара басмадан чыгъарыла болгъан. Мисал учун, «Гъюсейинни китабы» – уьч керен, «Илму башы» – эки керен, Мавлет китабы – эки керен, Хутбуланы мажмуасы да – эки керен, Муъжизат китабы – уьч керен, «Сапар ёлдашы» – беш керен басмаланып Темирханшурада (гъалиги Буйнакск шагъарда) чыкъгъан. Булайлыкъ да Шихаммат къадини китаплары халкъланы арасында изленилеген, талап этилинеген болгъанлыкны ачыкъ-исбат этип гёрсетген бир агъвалатдыр.

Гъалиги заманда да ону альгъа чыкъгъан китапларын, олар арап-ажам язывда болса да, гъар тюрлю юртларда яшайгъан адاملаны коллекцияларында асыранып сакълана. Тек мени тамаша этген зат, о эски китаплар, айрокъда Гъюсейинни гъакъындан язылгъан китаплар, бир керен сама да толусав кююнде сакълангъаны ёлукъмады. Оланы кёбюсюню баш япыракълары, бирлерини ичиндеги яда артындагы япыракълары йыртылып, не де ёкъ-тас болуп табула. Бир-бирде буса, ёкъ яда хата болгъан

япыракъланы текстлерин бир озге ерлерден ахтарып, оланы гечюрюп янгыртган экземплярлар да елугъа.

Шихаммат къадини озю язган ва таржума этген пайдалы ва къужурлу китапларындан бирдагылары эсгерейик: «Ашрат ас-саъа», «Гюл бакъча», «Ажам тюшнаме», «Тафсир сурат ал-Кагъф», «Сапар елдаш, ахырат къурдаш», «Мажмуъ ул-хутуб», «Манасик», «Къадагъ дуа», «Шавагъид Шихаммат», «Балкъую», «Ажам Магъалли», «Кашфу карамат», «Емиш хабарлар, ширин сёзлер», «Ажаъиб ал-умур. Таржамат Бадаиъ аз-зугъур», «Илму башы – адашмас муну охуян яшы», «Иман ислам. Мухтасар. Маърифат ал-ислам. Я ибну Адам» ва башгъалары.

Шихаммат къади, кеп тюрлю асарланы озге тиллерден бек уста кюйде къумукъ тилге гечюрюп, оланы къумукъ адабиятгъа гийирген, халкъыбызгъа ювукъ этген. Ол таржума этген авторлардан – орта асруларда оьмюр сюрген арап алимлер ва язывчулар – Жалаладдин Абдаррагъман ас-Суюти, ал-Магъалли, Гъужжат ал-Гъамави, Мугъаммад ибн Агъмад ал-Хатиб ал-Абшигъи, Къазикъумукълу Али, Мычыгъышлы Кунта-шайых, Гимралы Сиражуддин. Ол бир хыйлы сыйлы дуаланы да арапчадан къумукъ тилге гечюрген.

Шихаммат къадини яшаву ва яратывчулугъу гъакъында биз бир нече керенлер язып чыгъаргъанбыз. Бу якъдан алгъанда, ону яшаву ва яратывчулугъу гъакъында диссертация язган, филология илмуланы кандидаты Къ. Къойчакъаевни, профессор А.-Къ. Абдулатиповну, къапиркъумукълу муаллим М.-Гъ. Акаевни язганлары да айрокъда агъамиятлы болуп чыкъды.

* * *

Шихаммат къади Байболатов язып чыгъаргъан китаплар да бусурманлагъа бек пайдалы асарлар. Тек нетерсен, Совет девюрню 1929-нчу йылдан берли, о асарлар язылган арап-ажам алипба арадан тайдырылып, о китаплар охулмайгъан болуп, тас болуп барагъанда йимик болуп къалды. Олардан янгыз бир-нечелеринден къайрылары арап-ажам гъарплардан гъали бизде къолланагъан орус-кирил язывгъа траслитерация этилмеген. Оланы орус тилге гечюрювню (таржума этивню) бирдокъда ёкълугъу гъакъындан чы мунда эсгермей де къоябыз.

Мен озюм Шихаммат къадини 5-6 китабын транслитерация этгенмен: «Гюл бакъча», «Тазкиру мавлид», «Емиш хабарлар, ширин сёзлер», «Ажаъиб ал-умур – Таржамат Бадаиъ аз-зугъур», «Ажам тюшнаме», «Гюсейинни китабы», «Иман-ислам. Мухтасар. Маърифат ал-ислам. Я ибну Адам». Олардан бирлерин печатдан да чыгъардым – газетлер-журналларда (мисал учун, «Къарчыгъада» 1993 й., «Дагъыстанлы къатында» 1995 й., «Тангчолпанда» 1999 ва 2006 й.), къумукъ мавлетлени жыйым китабында, артда эсгерилгенин – айрыча китап этип де.

Амма имам Гюсейинни гъакъындан Ш. Байболатов язган уллу поэма – бизин халкъны инг де сююмлю, кеп изленегенлеринден деп гысаплана. Гертилей де, революциядан алякъда, Темирханшурада ерлешген М.-М. Мавраевни типографиясында о китап 3-4 керен къайтарылып чыгъарылган. Мунда эсгерме герекли ери – имам Гюсейинге багъышланган бу асар, бир-бирде китапны аты бираз алышдырылып чыкъгъанлыгъы. Оланы мекенлешдирип, атлы-атын тутуп тюпде эсгерейик.

Аввал чыкыгъаны: «Куруб ал-балаъ фи къалъат Кирбалаъ. Ажибат», 1909 й., 126 бет;

Экинчилей басылгъаны: «Куруб ал-балаъ фи вакъиат Карбалаъ макъ-тал ал-Гъусайн Саййид (аш-Шагъадаъ радияллагъу ангъа)» – булай 1-нчи бетинде язылгъан. «Гъюсейинни хабары (Ажибат)» – булай 5-нчи бетинде язылгъан, 1329 (1911) й., 186 бет;

Уьчюнчулей басылгъаны: «Куруб ал-балаъ фи къалъат Кирбалаъ макъ-талал Гъусайн саййид аш-Шагъадагъ радияллагъу ангъа)» – булай 1-нчи бетинде язылгъан. «Гъюсейинни китабы (Ажибат)» – булай 5-нчи бетинде язылгъан, жамади-сани 1336 (март-апрель 1918) й., 171 бет.

(Къара: Исаев А. Каталог печатных книг и публикаций на языках народов Дагестана: Дореволюционный период. Махачкала, 1989, с. 82 – № 44, с. 90 – № 67, с. 115 – № 144). Башлапгъы эки де гезик чыгъарагъанда ташбасма-сына онгарып, автор озюнню хаты булан язгъан. Уьчюнчу басмасына буса, башгъа адам – Хожалмахи юртлу Абдулазизни уланы Мугъаммад катиплик этген.

Мунда бирдагъы бир затны эсгермеге тийишли гёремен: 1336 (1918) йылда басылгъаныны 1-нчи бетинде арап тилде язылып гёрсетилген сёзлер бар – «Ат-тубиат ас-сяния» (маънасы – «Экинчилей басылагъаны») деп. Тек бу язывну маънасын, гъалиги англавлагъа гёре, бираз башгъача маънадагъы маълумат гысапда билмеге тюше. Айтайыкъ, биринчилей ва экинчилей (1909 ва 1911-нчи йылларда) басылгъанларында артыкъ кёп алышыныв-суз, бир-бирине ювукъ текстлер бар. Буларда поэманы 1-нчи варианты. Тек уьчюнчулей (1918-нчи йылда) басылгъанында автор бу поэманы текстине хыйлы алышынывлар этген, хыйлы къошгъан янгы затлары да бар. Демек, онда – 1918-нчи йылда басылгъанында – янгы, поэманы 2-нчи варианты басылып чыкыгъан.

Дагъыстанны эсгиде чыкыгъан китапларыны ахтарывчусу А.А. Исаев, озюнню бир башгъа китабында эсгерген кюйде, «Куруб ал-балаъ» деген китап, Совет гъукуматны лап башлапгъы йылларында (1919 ва 1921 йылла-ны арасында), бирдагъы керен ташбасмада чыгъарылгъан болма ярай. (Исаев А. Каталог арабографических печатных книг на даргинском и кумыкском языках 1919-1930 годов. Махачкала, 2012, с. 124 – № 141).

Имам Гъюсейинни гъакъында язылгъан асарлар айрыча китап гысапда этилип, Дагъыстанны озге тиллеринде чыкыгъанлыгъы гъакъында да ай-тып оьтейик. Мисал учун, 1911-нчи йылда, «Жалибат ал-Куруб ва-л-балаъ» деген ат салынып, дарги тилге хожалмахили Абдулазизни уланы Мугъам-мад гёчюрюп, Темирханшурадагъы (гъалиги Буйнакск) М.-М. Мавраевни басмаханасында чыгъарылгъан.

1910-нчу йылда Ашали юртлу Мугъамматалини уланы Рамазан онгарып, «Ангъар ад-думуъ би-лисан гъазикъумукъ» деген китап лак тилде шон-да чыгъарылгъан. 1913-нчу йылда лак тилде бирдагъы башгъа варианты – «Ибрат ал-авам би-лисан гъазикъумукъ» деген китапны Къумух юртлу Алигъажини уланы Мугъаммадшапи таржума этип онгаргъаны да шонда чыкыды.

1909 ва 1912-нчи йылларда буса, М.-М. Мавраевни басмаханасында, Обода юртлу Гьусайнни уланы Сиражудин ва Ашали юртлу Рамазандибир – экиси де бирче авар тилге гёчюрюлген «Ангьар ал-агъзан» деген аты булангъы китап чыгъарылгъан.

(Исаев А.А. Уьстде эсгерилген китабы, с. 42 – № 34; с. 48 – № 52; с. 62 – № 15; с. 121 – № 13; с. 126 – № 24).

* * *

Совет гьукуматлыкь бузулуп, гьалиги янгы капиталист девюрге абат алынган сонг, Ш. Байболатовну бу поэмасыны тексти, ажамчагъа орус-кирил язывгъа айландырылып, гьалиги охувчулар учун бир-нече керенлер печатдан чыкьды.

Мисал учун, халимбекавуллу мисгин Батырбекни уланы Камилни гьаракаты булан, «Гьусейинни хабары» деген ат да салынып (Буйнакск: типография № 2, 1992 й., 45 бет), 5-минглик тираж булан басылып, брошюра (гиччирек китапча) печатдан чыгъарылгъан эди.

Хасавюрт шагьарны ва районну «Къумукь тюз» деген газетини 1996 йылда басылып 28-нчи июндан 30-нчу июлгъа ерли чыкьган 37-46 (614-623) номерлеринде «Гьусейинни хабары» деп ат къююлуп, шо поэманы тексти берилди. Ажам алипба булан язылган текстни гьалиги алипбагъа яхсайлы Мухтарпаша Гьашымов, эндирейли Шагьболат Индырчиевни кёмеклиги булан, гьазирлеген. Сёзлеге баянлар язып онгаргъан – газетни редакторуну заместители Макьсут Черивханов.

Бирдагъы гезик, ажамчадан гёчюрюп, 2002-нчи йылны башында, «Ассалам» деген къумукь тилде чыгъарылагъан Дагъыстанны ругъанилик идарасыны газетинде басылган эди.

«Гьусейинни хабары» деген ат булан, поэманы 15 де бёлюгюню башлапгъы уьч бёлюгю, Къумукь адабиятны антологиясында берилген. (Асрулар сезе гелген асил сёз: Къумукь адабиятны антологиясы. Биринчи китап / Тизгенлер: Салав Алиев, Магьамматгъанипа Акаев. Магьачкъала, 2013 й., 355-377 бетлер).

Мен эс этмей къалган дагъы да басылган гезиклер болма да ярай.

Тюзю, Шихаммат къади Байболатов оьзюню китапларында «Гьусейинни китабы» деп экинчи аты гьисапда къолласа да, автор бир заманда да огъар «Гьусейинни хабары» деп ат салмаган. Тек гьалиги заманда бир-бир адамлар, неге буса да, поэманы «хабар» деген сёз булан, халкъ арада айтылып къалаган янгылыш къайдасы булан белгилеп къоялар. Тек бу асар хабар (проза) жанрда тюзюл, шиърулукь (поэзия) жанрда яратылган чы.

Шихаммат къади язган поэманы текстин мен 1963 -нчу йылны ноябринден 1964 -нчу йылны январына ерли, ажам язывдан кирил алфавитге транслитерация этген уьч де тептерим уьюмде гьалиге ерли де сакъланып бар. Атамны эсги китаплар жыйып сакъланган коллекциясындагъы 1909-нчу чыкьгъанын къоллагъанман. Тюзде де мен шо биринчилей басылып чыкьган китапны текстин бермен. Китапгъа да, гьалиги охувчулар англажакь кюйде, «Гьусейинни китабы» деген атны тангладым.

Муну онгарагъанда, тюзю, ону уьстюнде дагъы да хыйлы заман доланып, эсги текстде кёп санавада ёлугъаган арап сёзлеге, гьалиги къумукь тилде къолланмайган истилагълагъа (терминлеге), ерлени ва адамланы атларына,

диалект гелеминдеги сёзлеге англывлар-баянлыклар язмага туюшду.

Диалект сөзлер дегенде, эсгерип кыюйык, Шихаммат кыади китаплар язаган девюрде, «гыалиги кыумук адабият тил» деген англав болмаган, гыар автор о заманларда озы диалектинде, гыатта гыариси озыюню юртунда кыолланаган сөзлени ва морфологиядагы тапавутланы (башгылыкъланы) генг кюйде кыоллап язып турганлар. Гыалиги кыумук адабият тилибиз буса, гетген асруну 20-нчы йылланы экинчи яртысында, буйнакск ва хасавюрт диалектлени аслусуна таянып кыурулган.

Текстни баянлыкъларында оланы барысын да гөрсетип турмадык. Көбюсю гыалда, глаголланы морфология башгылыкъларын эсгерип кыюйдук. Мисал учун, гөрмак – гөрмек, сөйлежаксыз – сөйлежексиз, гележаккыз – гележеккыз ва шолай башгалары. Текстни ичинде олай диалект формаланы кыюп-кыюймагга туюшду, неге десе, ширзулу сатырланы кыапиялары, оланы тюзлесе, бузула. Ондан кыайры да, автор озыю язган кыайдаланы башга гиши гыали алышдырып, «тюзлеп» айланмак – асарны авторуна эдепсизлик булан янашган йимик болур эди. Шону учун, авторну озыюню текстин бар кыюнде кыюп, тюз кюйде транслитерация этмеге кыасткыылдык, ва баянлыкъларыбызда буса – лап артда печатдан чыкыган тюзязыв кыайдалагга таянып яздык (Бамматов Б. Кыумук тилни орфография сөзлюгу. Магачкыала, 2005. – 424 б.).

Адабият формаларындан онча көп башгалыгы ёк ат сөзлени де текстде бар кыюнде кыюп, оланы көбюсюне баянлыкълар бермей де кыюйык. (Мисал учун, кыатун – кыатын, алтун – алтын, ажайип – ажайып, кыычыргыан – кыычыргыан, чавуп – чабып, эки де – эки де, жумба – жума, Мугаммад – Магаммат, Арслан-Али – Арсланали, Уммукусюм – Уммукусюм ва ш. б.).

* * *

Гыали бу асарны ич маънасы, темасы гыакындан да бир-нече сөз язайык.

Поэмада шияланы (шиитлени) учыючю имамы болган Гыюсейинни гыакындан айтыла. Гыюсейинни арапча толу аты: Гыусайн ибн Али Абу Абдаллаг аш-Шагид; 626-680-нчи йылларда яшаган. Ол – Али-халипаны ва Мугаммад пайхаммарны (с-м) кыызы Патимат-Загыраны гиччиси уланы, Мадина шаггарда тувган. Озыюню агасы Гыасан оылген сонг, 669-нчу йылда, Алини тухумунда лап уллусу деп гысапланган. Куфа шаггарда тураган шиитлер оылзени имамы Гыюсейинни оылзени ягына чакыра ва олар асгерини башчысы да болуп, Умайя (Омейяд) тухумгга кыаршы дав этгенни сюелер. Имам Гыюсейин рази болуп, асгери булан ёлгга чыгга. Куфаны башчысы Убайдулаг бну Зияд, Гыюсейинни зукыариси Муслим бну Акылини тутуп, оылтюрген. Гыюсейин озыюню аз санавлу асгери булан Нинава деген ерде (мунда сонг-сонг Кербела деген шаггар кыурулган) лагер кыуруп токтаган. Шонда болган дав агвалатланы натижасында, гыижратны 61-нчи йылыны мугаррам айыны 10-нда (миляди булан 680-нчи йылы 10-нчу октябринде) шиитлени имамы Гыюсейинни вагыши кюйде союп, башын да гесип, оылтюргенлер.

Муна шо заманларда болган бек кыайгылы агвалат гыалиги заманларда да унутулмаган: гыар йыл, мугаррам айны 10-нчу гюнюнде «Ашурра гюн» оытгериле. Шо оытгерилген мугаррамгга да – «ашура ай» деп

айтылып кьала. Шиитлер шо гюн, гючлю кюйде тазият этелер, айрокьда Иранда, Иракьны темиркьазыкь бойларында ва Азербайжанда яшайгьан халкьлар («кьажарлар»).

Имам Гьусейинни яшав агьвалатларына багьышлап булай асарны, озокьда, Ш. Байболатов инг башлап язмагьан. Тюзю, олай асарлар Гюнтувуш-Шаркьда яшайгьан бусурман халкьлар да аз ёлукьмай (кьара: «Из поэзии Востока». Москва, 1983 й., с. 279). Мисал учун, «Анхару ал-азхан» деген поэма. Бу асар авар тилге де гёчюрюлюп, 1909 ва 1912 йылларда Темирханшурада басылып чыкьгьан. Кьумукь адабиятда бу поэманы генеалогиясы гьалиге ахтарылмагьан кюйде кьалып тура.

* * *

Бизин суннюлер (суннитлер) буса, Гьусейин оьлтюрюлген гюнню эсделигин мугьаррам айны инг де сыйлы гюню деп эсгерсе де, шиитлер йимик гючлю йылав-яслар, шагьсей-вагьсейлер этмейлер, тек оьзлени шиит бусурман кьардашлары шо гюн оьтгерен тазиятларына да кьаршы чыкьмайлар. Неге тюгюл эсе, суннитлер ва шиитлер бир динни эки тюрлю тараплары, бири-бирине дин кьардашлар бола.

Шо саялы да, Гьусейин – шиитлени имамы болгьан, бизин суннит имам болмагьан деп, ону сыйлы атын да, огьар багьышланып язылгьан асарланы да гёзден тюшюрюп кьоймагьа, озокьда, ярамай. Имам Гьусейин, дагьы затын айтмагьанда да, бизин сыйлы пайхаммарыбыз Мугьаммад саллаллагьу алайгьиссаламны кьызыны ва пайхаммарны гиевю Али-халипаны (Арслан-Алини) уланы болгьан. Олай болгьанда, имам Гьусейинге гьюрмет этмек – пайхаммарыбызны кьызы Патимат-Загьрагьа ва гиевю Али-халипагьа гьюрмет-сый этмек, оланы суймек демекдир. Гьусейин (Гьусен), Али (Арсланали), Патимат (Патиматзагьра) деп – булар дагьыстанлы ва кьумукь адамлар оьзлени яшларына инг де кёп кьоягьан, сююмлю атлардан экенлиги де негьакь тюгюлдюр.

Поэманы автору Шихаммат кьади оьзюню ахырынчылай чыгьаргьан китабыны лап артдагьы 171-нчи бетинде булай деп эсгерип язагьаны да негьакь тюгюлдюр: «Аллагьу Тааланы валиси Алини суймек – кьажар болмакь буса, Аллагь яратгьан кьулланы уллу “кьажары” – менмендир», – деп.

Шулайлыкь булан, Шихаммат кьади бусурман арапланы дёртюнчю халипасы, пайхаммарны зукьариси ва гиевю Арслан-Али (Али ибну Аби Талиб Абу-л-Гьасан ал-Муртаза) – бусурманланы инг сыйлы адамларындан болгьан экенлигине мюкюрлюк этегени гёрюнюп тура. Шиитлени имамы Гьусейин де – шо сыйлы Арслан-Алини уланы болгьан.

حُسَيْنِ كِنَانِهِ

(عَجِيبَةٌ)

بِأَهْلِيَّةِ زَمَانِدِهِ أَيُّ مُحَمَّدٍ نَجْدٍ ظَاهِرٍ بُولغَانِجِهِ
أَلَدِكْ زَمَانِدِهِ بُولغَانِجِ شُونِظْمُ بُولغَانِجِ

أَرْجُوْلَمَةُ قَتَلَتْ حُسَيْنًا شَفَاعَةَ جَدِّهِ يَوْمَ الْحِجَابِ

(مَعْنَاهُ) حُسَيْنِ أَوْلَادِ كُنْ خَلْفَ أَوْ مَوْتِ

أَتْرَمَكِنْ شُونِظْمُ أَلُوْ أَسْرِ مُحَمَّدٍ فَيَجْرُنْ شَفَاعَتِ

قِيَامَةِ كُونْدِ دِكِنْ مَعْنَادِرِ *

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ وَسَلَّمَ

Шихаммат къадини Темирханишурада гыжратны 1336-нчы
йылында басмадан чыгъаргъан китабыны бешинчи бети

ЭРПЕЛИЛИ ШИХАММАТ КЪАДИ ГЬЮСЕЙИННИ КИТАБЫ

(АЖИБАТ¹)

Жагъилийят заманда, ай², Мугъаммад пайхаммар загъир³ болгъунча алдын заманда, бир ташгъа шу назму язылып болгъан:

«Атаржу уммат къаталат Гъусайнан шафаъата жаддигъи явмал гъисаби».

Маънасы: «Гъюсейинни облтюрген халкъ умут этермукен шону уллу атасы Мугъаммад пайхаммарны шапаатын Къыяматгюнде», – деген маънадыр.

Аллагъума салли ъала Мугъаммадин ва ъала али Мугъаммадин ва саллим!

БИСМИЛЛАГЪИ ПРАГЪМАНИ ПРАГЪИМ

Бисмиллагъ булан башлап, бу сёзлени мен яздым,
Гъюсейинни хабарын езиги⁴ булан тиздим.
Юреклеге балгъамдыр гёргенлеге балагъны,
Охуй туруп эшитсе хабарын Карбалаъны⁵!

Мен айтайым, тынглагъыз, Гъюсейинни хабарын,
Агълюсюне дюнъяда гелген къыйынлыкъларын.
Атасы Али⁶ оълюп, халипалыкъ⁷ битгенде,
Бары да халкъгъа ханлыкъ Муавия⁸ этгенде;

Зулмуну гери ургъан, адил-низам юрютген,
Расулну⁹ агълюсюне кёп яхшылыкълар этген.
Хасокъда Гъюсейинге кёп гъюрмет эте болгъан,
Агълюсю булан элтип азбарында¹⁰ сакълагъан.

Шо кюйде тадбир¹¹ булан бир аз заман да гетип,
Муавия авругъан, оълме ажжалы етип.
Сонг уланы Язидни¹²: «Мунда гел, – деп чакъыргъан.
Айтгъан. – Сенсен менден сонг хан-халипа болагъан.

Зулмуланы гери ур, адил эт раъийятгъа¹³!
Яхшы бол Гъюсейинге, бары да агълул-байтгъа¹⁴».
Шулай васият этип, Муавия оълген сонг,
Язид тахда олтургъан, хан-халипа болгъан сонг.

Язид зулмулар этген, пасат ишлер юрютген –
Багъанасыз адамлар оьлтюрюп, къанлар тѣкген,
Гъаракъы¹⁵ - чагъыр ичген, эсирген, зина этген,
Яманлыкъланы къоймай, нигъаятына¹⁶ этген.

Атасы этип гетген васиятны тутмагъан,
Досуна-къардашына тюз гѣзюн къаратмагъан.
Гъюсейин шо Язидден бир яхшылыкъ гѣрмеген,
Агълосюне тийишли напакъасын¹⁷ бермеген.

Язидни зулмуларын гѣтермеге болмагъан,
Къызардашы Сакинатгъа билдиремен деп баргъан:
«Гъей Сакинат, гетейик Маккагъа, Мадинагъа.
Язидни зулмусуна болмайман чыдамагъа».

Чыгъып шондан юрюген, Мадинагъа етишген,
Иниси Мугъаммадул-Гъанипалагъа тюшген.
Язид оьзюне этген зулмусун да, зарын да
Иниси Мугъаммадгъа айтгъан, къоймай барын да.

Мадинада токътамай, Макка шагъаргъа гетген,
Макканы агълюлери бугъар кѣп икрам этген.
Шол заман Макка-шарип¹⁸ – Ибну-Зубайыр экен,
Гъюсейин гелмакълыкыгъа¹⁹ бек сююнюп, той этген.

Арив ашап, тынч яшап тура болгъан Маккада.
Язидни зулмулары маълум²⁰ болгъан халкыгъа да.
Иракъ агълю жыйылып, уллу-гиччи ойлашгъан –
«Гъюсейин – халипа» деп барысы да ярашгъан.

Гъюсейинге агъд²¹ этип, шо жыйынны тозгъанлар,
Ишни-гъалны билдирип кѣп кагъызлар язгъанлар.
Юз керен кагъыз гелген Гъюсейинге Куфадан²² :
«Гел, бизге халипа бол, чыкъ юрю, – деп, – Маккадан».

Гъюсейин къабул этмей, язып кагъыз йиберген:
«Халипалыкъ айырып ахыратымдан», – деген.
Чинк артда кагъыз гелген Аллагъны атын салып:
«Язидни зулмуларын сен тайдыр! – деп ялбарып. –

Биз тилейген тилекни къабул этсенг – этерсен,
Этмесенг – Къыяматгюн сен жавабын берерсен».
Шо заманда Гъюсейин Аллагъдан кѣп уялгъан,
Атасы Мугъаммадны уьмметин де ойлагъан.

Гьюсейин къабул этип, кагъыз язып билдирген.
Кагъыз булан Куфагъа Муслимни де йиберген:
«Мен гелгинчеге сизге Муслим намаз къылдырыр,
Нуъман – гъакимигиздир, гъукмуланы билдирир».

Шо кагъызны да алып Муслим Куфагъа баргъан,
Куфаны агълюсюне шо кагъызны охугъан.
Шатлыкъны загъир этген, кѐп сююнген адамлар,
Сонг Нуъманны Куфада гъаким этип къойгъанлар.

Гьюсейин юрюп барып Сакинатны янына,
Кагъыз язгъанын айтгъан сюйген къызардашына:
«Гъали биз баражакъбыз барыбыз да Куфагъа,
Тарыкъ затланы алып, сен къара онгармагъа».

Сакинат шо хабарны сюймейгенин билдирген:
«Мугъаррам ай гетгенче сабур эт», – деп тилеген. –
Уллу атам Мугъаммад (с–м) эшитгенмен айтгъан деп:
Мугъаррамда тѐгюлюр Гьюсейинни къаны деп.

Эркъардашым Гьюсейин, бир къоркъув салдынг магъа –
Къоркъаман шо душманлар зарал этер деп сагъа».
«Гъей Сакинат, къадаргъа рази болмагъа герек,
Рази болмагъан гиши болур Аллагъдан арек.

Сен къадаргъа рази бол, ишни Аллагъдан гѐрюп,
Гъеч къадардан къутулмас сабур болуп, сакъ туруп».
Йылай туруп, Сакинат эшикге чыгып гетген,
Бир къызыл топуракъны алып гелип гѐрсетген:

«Шу палчыкъны²³ Жабрайыл гелтирип шунда салгъан
Шол гелтирген заманда кагъыз йимик акъ болгъан.
Сени атанг Агъмадгъа²⁴ Жабрайыл айтгъаны гъакъ –
Гьюсейинни ажжалы шу топуракъда болажакъ:

Гъисап этип къараса, шугъар бир аламат бар –
Шу палчыкъ къызыл болур, оьлсе къызыл къан тамар».
Сакинат къызыл болуп гѐргенде шо палчыкъны,
Тавуш этип йылагъан, билип къадар етмакъны²⁵.

«Инна-лиллагъны »²⁶ охуп, Гьюсейин эретуруп
Айтгъан: «Къадаруллагъдан²⁷ кимсе²⁸ болмас къутулуп.
Ажжал гюн артгъа тюшмес, минуту алышынмас.
Къадардан къоркъуп, магъа уьйде турма ярамас.

Гьюсейин уйде турса, кьоркьуп кьадаруллагьдан,
Уьммет мени уялтыр Къыяматгюн Аллагьдан».
Дагьы да йылай туруп, Сакинат айтгьан гелип
Абдуллагьны янына: «Гъей бизин Макка-шариф,

Эркьардашым Гьюсейин Куфагьа бара тура,
Мени айтгьаным этмей, юрегим яра тура!»
Сонг Абдуллагь юрюген, гёзлеринден яш агьа,
Тилеген Гьюсейинден: «Сен барма, – деп, – Куфагьа».

Гьюсейин тынгламагьан, Маккадан чыкьгьан ёлгьа,
Етмуш ²⁹ етти жан булан етишген Мадинагьа.
Мугьаммадул-Гъанипа инисине баргьанлар –
Авруп тёшекде ятып Мугьаммадны тапгьанлар.

Мугьаммад кьарап айтгьан: «Бу кьатунлар³⁰, бу яшлар,
Бу не иш, бу не хабар – бары да дос-кьардашлар?!»
Гьюсейин айтгьан: «Куфадан кагьызлар гелди магьа –
Мени халипа этип, мен бараман Куфагьа».

Мугьаммад кёп йылагьан, «барма! – деп кёп тилеген, –
Мени булан тур!» – деген. Шогьар жавап бермеген.
Сонг Мадинаны халкьы барысы да гелгенлер:
«Бизин булан шунда тур, биз сакьларбыз, – дегенлер. –

Сен бизин бийибизсен, сюйсенг уруш, сюйсенг ур!
Гёзюбюзге нюр болуп бизин ичибизде тур!
Халипа болма сюйсенг, биз халипа этербиз,
Язид гелип дав этсе, сеничун жан берербиз.

Куфа – Иракь агьлюсю, инамлы халкь тюгюлдюр,
Сагьа этген агьды да – гьакь тюгюлдюр, макюрдюр.
Атанг Арслан-Алиге ³¹, уллу агьанг Гьасангьа
Шолар не этмедилер, бары да маълум сагьа.

Нечик де турмай бусанг, шонда бармай, бийибиз,
Сен изну бер бизге де, сени булан гелебиз!»
Озью булан гелмеге Гьюсейин изну бермеген:
«Савболугьуз, кьайтыгьыз, гелмегиз!» – деп тилеген.

Мугьаррамны дёрт гюнюн Мадинада йиберип,
Бешинчи гюн Равзагьа ³² зияратгьа да гирип,

Етмуш етти жан булан Гьусейин минип юрюген,
Кёкдеги малайиклер тюшюп, алдына гелген:

«Аллагъ бизин йиберди сагъа кёмек этмеге,
Сен барагъан Куфагъа сени булан гетмеге».
Гьусейин айтгъан: «Сизге мен гъажатлы тюгюлмен –
Бир Аллагъдан гъайрыдан ³³ магъа кёмек тилемен.

Магъа гиши дав этмес, мен де бармайман давгъа,
Топракъ таргып бараман – магъа язгъан къабургъа».
Мадинаны агълюсю йылай туруп къайтгъанлар:
«Сен Аллагъгъа аманат, яхшы ёл!» – деп айтгъанлар.

БУ ИШНИ ЯЗИД БИЛГЕН

Гьусейинни хабары шо Язидге етишген,
Шо сагъат кагъыз язып найибине билдирген:
«Куфаны жамияты кагъызлар да йиберип
Гьусейинден тилеген – халипа болма гел деп.

Гьусейин ёлгъа чыкъды, гелмеге деп Куфагъа –
Бизин тайдырып, озю хан-халипа болмагъа.
Асгер булан алдына чыкъ, буюраман сагъа –
Гьусейинни башын гесип, тез-тез йибер сен магъа!»

Ибну-Зияд ³⁴ Язидни кагъызына къарагъан,
Асгерни де онгарып, алдын Куфагъа бургъан.
Куфаны агълюсюне уллу къоркъувлар берген,
«Гьусейинге сиз этген агъдны бузугъуз!» – деген.

Шо гюн эркеклер болуп агъд кагъызлар язгъанлар –
Ибну-Зияддан къоркъуп, этген агъдны бузгъанлар.
Мунапикъ ³⁵ Ибну-Зияд кёп адамлар йиберген:
«Буссагъат оьлтюрюгюз Муслимни!» – деп билдирген.

Этеклерин де чалып, билеклерин чюрюп,
Муслим шо адамлагъа чапгъан, шёшге сувуруп,
Хыйлыларын оьлтюрген, шолардан къанын алгъан,
Сонг, озюн де оьлтюрюп, шо ерде шагъит ³⁶ болгъан.

Мунапикълерден жыйып уллу асгер ясагъан,
Ибну-Зияд Гьусейинни ёлун гесмеге баргъан,

Кюллю³⁷ вилаятлагъа кагъызлар айландыргъан –
Куфаны юртларыны чавушлары кыччыргъан:

«Гьюсейинни башын гесип, ким алып гелсе магъа,
Он йыл найип³⁸ этермен шол гишини Райянгъа!»
Саъдны уланы Умар: «Мен гелермен!» – деп, тургъан,
Атасы – женнет агълю, уланын Аллагъ ургъан.

Етти минг асгер булан талайсыз Умар чыккъгъан,
Гьюсейинге Фурат³⁹ деген оззенни ёлун кыырккъгъан.
Адашгъан Ибнул-Гъасин, Шаммару бну Зу-л-Жавшин⁴⁰ –
Эккиси де чыккъгъанлар гесме Гьюсейинни башын.

Мунапикълени башы гъатдан озуп адашгъан,
Минг атлыгъа баш болуп Ибну-Рабъи де баргъан.
Гьуррудан тувгъан Гъажар, эки минг атлы булан,
Минип чыгъып юрюген шоланы арты булан.

Саййидина Гьюсейин Мадинадан юрюген,
Фуратны янындагъы бир юртгъа гелип гирген.
Шо юртну агълюсюне: «Бу не ер?» – деп сорагъан.
«Карбалаъ!» деп айтгъанда, Гьюсейин токътап къарагъан.

Гьюсейин ийислеген шо ерден палчыкъ алып,
Бирдагъы палчыкъ болгъан кисесинден чыгъарып;
Эки де палчыкъланы ийиси бир болгъанда,
Шу топуракъда къабуру болмакъны англагъанда,

Атылып атдан тюшюп, сёйлеген адамлагъа:
«Шу ерде мен оьлмакълыкъ⁴¹ гъали билинди магъа». –
Оьзюню агълюсюне этген кёп насигъатлар:
«Чархыбыздан чыгъажакъ шу ерде азиз жанлар.

Бизин къоччакъ уланлар шу ерде кыырылажакъ,
Къол-аягъы кыысгъалар шунда есир болажакъ,
Шунда бояжакъ къаным сакъалымны-къашымны,
Къой йимик мени йыгъып, гесип алып башымны».

Къатунлагъа-яшлагъа шонда чатыр къургъанлар,
Чатырны айланасын оьзлер алып тургъанлар.
Гьюсейин гирип чатыргъа, сёйлеген Патиматгъа,
Уммукюсюм, Сакинат, Рукъайят, Атикатгъа:

«Мени кызардашларым, Пайхаммарны кызлары,
Мен оьлгенде чыкьмасын шоланы авазлары.
Бетигизни йыртмагьыз, тизигизге урмагьыз,
Аллагьыгьызгьа асси мени учун болмагьыз!»

Кьатунлар йылагьанлар, уллу тавушлар этип:
«Не этме турасан? – деп, – бизге де шулай да айтып. –
Сен оьлюп, биз дюньяда не гюн гьрюп турайыкь,
Аявлу уьй-агьлюнге не бет булан кьарайыкь?!

Бу увакь яшларинга языкьсынып ким кьарар,
Кьыйыныбыз-тынчыбыз бизге гелип ким сорар?»
Гьюсейин сьйлей туруп савутларын байлагьан.
Кьаршы алдына гелип асгерлер эретургьан.

Суворуп шьшгесин де, Гьюсейин кьыргьа чыкьгьан,
Шо асгерге де багьып, шьшгесине таянган.
Айтган: «Гьейлер мен киммен, мени билмеймусуз сиз,
Не гюнагьымны билип кьаным гьалал этесиз?!»

Шолар айтган: «Биз сени ким экенинг билебиз,
Нечик де чарабыз ёкь, биз сени оьлтюрербиз!»
Сонг Гьюсейин бурулуп кьайтып чатыргьа гирген,
Мунапикьлени сьзюн агьлюсюне билдирген.

Юреклер де тар заман, сувсапдан гьал да битген,
Шол заманда кьатунлар йылап тавушлар этген.
«Кьеп сюеген уьй-агьлюм, азиз кьызардашларым,
Чинк тарыкьлы гюнюмде болдугьуз ёлдашларым.

Гьали заман болган ёкь сиз магьа йыламагьа
Сизге сьзлер сьйлейим, яхшы тынглагьыз магьа:
Кюллю Аламны⁴² бийи Пайхаммарны агьлюсю
Патимату-з-Загьраьны⁴³ сьйлы болган наслусу!

Аллагьны кьадарына герти рази болугьуз,
Атабыз⁴⁴ Пайхаммарны сюннетинде туругьуз!
Биз гьереген кьыйынлар, бизге гелген загьматлар –
Ахьратда болажакь бизге уллу ниьматлар.

Аллагь учун дюньяда чархын кьыйнап жан кьыйган
Шодур гьисап-суалсыз женнетлеге бараган».
Убайду Ибну-Зияд – мунапикь, пичден тувган⁴⁵ :
«Не эте турасыз? – деп Умаргьа кагьыз язган. –

Не учун дав этмейсиз, Гьюсейинни оьлтюрмейсиз?
Башын да гесип, магъа тез неге йибермейсиз?»
Умар туруп, асгерни Гьюсейинге бакъдыргъан.
Шо гюн мугъаррам айны алтынчы гюню болгъан.

Гьюсейин атгъа минген, савутларын да тагъып,
Къылычын да сувуруп, чапгъан асгерге багъып.
Къозу сиривге кирген бёрю этеген ишни
Янгыз Гьюсейин этген асгерине шо пични.

Душманлар шону гёрюп асгерге янгыз гирип,
Айта болгъан: «Алиден тувгъаны белгили!» – деп.
Гьюсейин къылыч уруп минг асгерни де къырып,
Агъюлерине къайтгъан, талып, сувсапдан янып.

Сонг, уланланы бири чыгъып, шолагъа чапгъан,
Кёп гишини оьлтюрюп, оьзю де шагъит болгъан.
Сонг, Гьюсейин дагъы да чыгъып, чапгъан шолагъа,
Шолар да бугъар чавуп⁴⁶, ювукъ гелген чатыргъа.

Гьюсейин шо език де беш юз гиши оьлтюрген.
Сонг, Гьюсейинге багъып шолардан бирев гелген,
Айтгъан: «Бийим Гьюсейин, Гьурру огълы⁴⁷ Гъажарман,
Сени учун мен бугюн азиз жаным къыярман».

Къайтып барып, дав этип, кёп адамны да къырып,
Оьзю де шагъит болгъан, Гьюсейин учун жан берип.
Гьурру, Гъажарны гёрюп, Аллагъгъа макътав этген:
«Уланым шагъит болгъан – Гьюсейин учун жан берген!»

Гьурру уланын гюнлеп⁴⁸, айтгъан: «Гьюсейин бийим,
Сен изну бер магъа да, мен де шолай оьлейим!»
Гьюсейин изну берген. Гьурру къазават этген,
Уланы Гъажар булан бирче женнетге гетген.

Гьурруну къаркъарасы чанчылгъан окъдан толгъан –
Кирпини уьстюндеги тегенек йимик болгъан.
Сонг, душманлар Гьурруну башын гесип алгъанлар,
Гелтирип Гьюсейинге шо башны ташлагъанлар.

Гьюсейин, башны алып, къанын-селин сыйпагъан:
«Сагъа ат къойгъан⁴⁹ гиши нече де билип къойгъан».
Сонг, Гьюсейин асгерни ичине чавуп гирип,
Бир минг беш юз атлыны йыкъгъан, барын да къырып.

Шаммар туруп кыччыргъан асгерге: «Уялмайсыз,
Биргине-бир гишини арагъызгъа алмайсыз!»
Сонг, асгерлер бары да Гьусейинге чапгъанлар,
Мунапикълер айланып арасына алгъанлар.

Гьусейин дёрт де якъгъа кылыч ургъан талгъынча,
Къыргъан Шаммарны халкъын, гъар ерде бир къалгъынча.
Сонг, кылычын да къюп, къоллары булан тутуп,
Экевню бир-бирине оьлтюре болгъан уруп.

Сонг, Гьусейин сувсапдан янып, гъалы битгенде,
«Яндынг-гюйдюнг!» деп айтып, агълю де кант этгенде,
Айтгъан Гьусейин Аббасгъа⁵⁰ : «Мени аявлу иним,
Тур, бир аз сув далап эт, этейим этегеним!»

«Лаббайк⁵¹! – деп жавап берип, Аббас алдына гелген. –
Мени жаным Гьусейинден къурбан!» – деп, атгъа минген.
Асгер чыгып, Аббасны алдын алып токътагъан,
Асгерни эки ярып, Аббас Фуратгъа баргъан.

Аббас атындан тюшюп, шо Фуратдан сув ичген,
Гьусейинге де сув алма тулукъну авзун чечген.
«Сув алма къоймайбыз!» деп, асгер уьстюне гелген,
Шолар булан дав этме Аббас атына минген.

Аббас шонда дав этген, игитлерин оьлтюрген,
Шо майданда агъылып къан оьзенлер юрюген.
Марид дейген бир душман, асгерге Аббас салгъан,
Гъалгъа къарап, бир ерде токътама болмай болгъан.

Асгерге ачувланып уллу бетлевлер этген,
Аббас булан дав этме айрылып оьзю гетген.
Такъыя-гюбе гийип, ала атгъа да минип,
Марид чыгып сёйлеген, Аббасгъа ювукъ гелип:

«Гъей яш, бизге дав этме, савутларынгны тайдыр,
Сагъа дав этегенлер – яш деп сени аяйдыр.
Юреги къатты гишимен, сагъа мен языкъсынман,
Оьзгелер къойгъан сени, шолар йимик мен къойман!»

Аббас айтгъан: «Гъей душман, герти, мен гиччи яшман,
Боав сёзлени⁵² сёйлеп, этмессен мени пашман.
Пайдасыз сёзлер сёйлеп, пана⁵³ авзунг ачасан –
Самалы⁵⁴ ерни сюрюп, къызгъан урлукъ чачасан.

Мени гиччи яш гёрюп, авзунга енгил алма,
Бу яш магъа нетсин деп вере парахат болма!
Сен эшитмегенмусан – Али атам болмакъны,
Аталагъа варислик уланлары этмакъны⁵⁵ !?»

Марид Аббасгъа чапгъан, ювукъ гелмеге кьойгъан,
Аббас тутуп сюнгюсюн⁵⁶ тартып чыгъарып алгъан.
Марид-мальуьн бек кьоркьгъан, тамнай⁵⁷ сыпаты гетген.
Тюртген Аббас Маридни – дёгереп атдан тюшген.

Марид, семизлигинден, туруп онгарылмагъан.
Шаммар гёрюп, асгерге кыыччырып кьувун салгъан.
Гъабашили⁵⁸ бир улан, кёп яхшы аты булан,
Шо атына да минип, ел йимик геле болгъан.

Марид гёрюп, кыыччыргъан: «Атны магъа гелтир! – деп. –
Атны да магъа берип, сен Аббасны оьлтюр!» – деп.
Аббас, гелмеге кьоюп, уруп атдан тюшюрген,
Оьзюню атын кьоюп, шону атына минген.

Аббас, къамучу уруп, шо атны тебиндирген,
Асгерни эки ярып, жан Гьюсейинге гелген.
Сонг, асгерлер гьар якъдан Гьюсейинге юрюген,
Шо арада Маридни Аббас барып оьлтюрген.

Шону башын да гесип, Аббас асгерге чапгъан,
Кёп мунапикъни кьырып, уьй-агьлюсюне кьайтгъан.
Къатунуна-яшына Аббас сёйлей туракен,
«Тез-тез бол, Аббас!» деген бир тавушну эшитген.

«Лаббайк!» – деп жавап берип, атына минип чапгъан –
Яп-янгыз Гьюсейинни дав эте туруп тапгъан.
Гьюсейин булан бирче Аббас шонда дав этген,
Аббасны онг билегин Зарарат уруп гесген.

Билеги гесилген деп гьалы алышынмагъан,
Солагъай кьолу булан кёп адамланы кьыргъан.
Сонг гелген бир мунапикъ, аты – Абдулагъ деген,
Шо да гесип ташлагъан Аббасны сол билегин.

Гьюсейин сонг Аббасны сюегин де гётерип,
Агьлюсюне гелтирген, кёп адамны да кьырып.
Бири айтып, бири тынглап, бугъар кёп йылагъанлар.
Сонг, йылавну да кьоюп, туруп намаз кьылгъанлар.

Аллагъгъа макътав булан Гьюсейин гече тунг къатгъан,
Эртен иниси Аббасны эгерип йылатгъан.
Сонг Гьюсейин дав этген, чыгъып шо душманлагъа:
«Бир Аллагъымдан башгъа кѣмек ѳкъдур, – деп, – магъа».

Арты булан бары да чыгъып къазават этген,
Гьюсейинден озгеси бары да къалмай битген,
Бары да шагъит болуп, Гьюсейин янгыз къалгъан.
Сонг барып гиччи яшын Гьюсейин къолуна алгъан.

Къучагъында яш булан Гьюсейин чыкъгъан къыргъа:
«Гьей адамлар! – деп Гьюсейин къыччыргъан
душманлагъа, –
Шу яш сувсапдан янып битип бара иши, – деп, –
Шугъар ичме сув берме ѳкъму бир эргиши?» – деп.

Бир мунапикъ жаясын Гьюсейинге багъып атгъан,
Огъу гелип шо яшны кѣкюрегине батгъан.
Сонг Гьюсейин къарагъан – къучагъында яш оьлген,
Оьлген яшны гелтирип Уммукюсюмге берген.

Уммукюсюм Гьюсейинден яшны къолуна алгъан,
Арасына да салып, барысы да йылагъан.
Патимат бийке тапгъан, Арслан-Алиден тувгъан,
Мугъаммад пайхаммарны гѣзюню нюрю болгъан

Гьюсейин къалгъан янгыз, къардашлары къырылып,
Мунапикълер чархына онгсуз яралар салып.
Гъалына къарап айтгъан: «Магъа език етди, – деп, –
Къардашларым бары да меничун жан берди», – деп.

Къарагъан сѣйлемеге – гъеч эргиши тапмагъан.
Сонг башын да гѣтерип къатунлагъа къарагъан.
Къолларын да гѣтерип, ялбарып дуа этип,
Гьюсейин кѣп йылагъан, пашман шиъру да айтып.

Азиз жаны чархындан айрылмакъны билгенде,
Бир гиччи улан яшын гѣзю гѣрме суйгенде,
Къызардашы Зайнапгъа айтгъан: «Яшны гелтир, – деп, –
Бу гюнден сонг гѣрюшмакъ⁵⁹ бизге дагъы ѳкъдур, – деп. –

Патимат-Загъраъ тапгъан мени къызардашларым,
Кѣп сюеген уй-агълум, ахырат ѳлдашларым,
Артда гѣргенибиз деп сизге сююп къарайман,
Мени гъалым айтмагъа гѣнгюгюзню аяйман.

Дадабыз Гябибуллагъ ⁶⁰ тюшюмде магъа гелди,
Мен дюньядан гетмакъны ⁶¹ айтып магъа билдирди.
Анам Патимат гелди: «Сени сагъынганман, – деп. –
Женнетни къапулары сеничун ачылган!» – деп.

«Узакъ къалмай тез-тез гел!» – деп васият этдилер,
Магъа шолай да айтып, эжкиси де гетдилер.
Гъали заман етишди мен сизден айрылмагъа,
Эсен-аман туругъуз, асси болмай Аллагъгъа!»

Сонг, бары да къатунлар тавуш этип йылагъан,
Кёкдеги малайиклер тамашагъа къарагъан.
«Я Аллагъ!» – деп къыччырып, Аллагъына ялбарып,
Гьюсейин атгъа минген, зулпукъарын ⁶² да тагъып.

Билеклерин чююрген, этеклерин де чалгъан,
Салават сала туруп, душманлагъа къыччыргъан:
«Мен кимни уланыман, кимдир тапган анасы?!
Аллагъны зулпукъары, динни де багъанасы.

«Аллагъны арсланы» деп Расул объюне айтгъан,
Обьюню гьукмусуна асгъабалар да къайтгъан,
Темирден къуюп этген етти къапусу болгъан,
Бир сагъатны ичинде Хайбар⁶³ къаланы алгъан.

Шону темир къапусун бир къолу булан алып
Ташлагъан сонг, болмагъан шону къыркъ гиши салып.
Шолай Арслан-Алини уланыман, билигиз! –
Суворуп къылычын да айтгъан, – мунда гелигиз!»

Уллу тавуш да этип айгъырын тебиндирген,
Душманланы ичине къарчыгъа йимик гирген.
Тюш болгъунча дав этген, мунапикълени къыргъан,
Кёп яралар да тийип, Гьюсейин сувсапдан янгъан.

Алъякъда янгур явуп татавул да акъмагъан
Карбалаъны майданы къан объзенлерден толгъан.
Бир минг беш юз гишини Гьюсейин шо гюн оьлтюрген,
Экинниде къарувсуз болуп, гелип чатыргъа гирген.

Къан гетип, гъалы битип, гече чатырда ятгъан.
Ялын тапмай, юхламай, шо гечече танг къатгъан.
Танг болгъанда, Гьюсейин туруп, намазын къылып,
Кёп насигъатлар этген уй-агълюсюне багъып.

Сонг атына да минип, кылыч уруп ёл алып,
Фуратны ягысына тюшген, сувсапдан янып.
Обзю де, айгыры да сув ичмеге кьаст этген,
Талайлыкны тас этген Умар шоланы гёрген.

Асгерине кыччыргъан: «Шонда тез барыгъыз, – деп, –
Айгырны да, шону да сув ичме кьоймагъыз! – деп. –
Шолар гьали сув ичсе, сувсаплары кьанажакъ,
Жанлы-кьуватлы болуп, бизге бир гьал салажакъ!»

Шолай да айтып, Умар Гьюсейинге кыччыргъан,
Алгьасап сув ичмес деп шу макюрню ойлагъан:
«Ичинде агьлюнг булан чатыргъа от салдылар,
Кьызланы-кьатунланы есир этип алдылар.

Алини уланысан – яшынмагъа ярайму?!
Уьй-агьлюден, яшлардан сув ичгенинг кьолайму?!»
Шо Умар айтагъан зат герти деп эсге гелген,
Сесгенип эретуруп, алгъан суву тёгюлген.

Гьюсейин алгьасагъан, сувсабын да унутгъан.
Айгырына да минип, чатыргъа багып ёртгъан.
Кьараса – кьатунлар да, чатыр да сав-саламат
Айтгъан: «Мени алдатгъан Умар – агьлу-з-залалат⁶⁴».

«Жан Гьюсейин гелди!» – деп кьатунлары сююнген,
Сув алып гелгендир деп, барысы да телмирген.
Гьюсейин кёп кьыйналып, Умар алдатмакьлыкьгъа,
Бармагъа деп кьаст этген дагьы да шо сувлукьгъа⁶⁵.

Алагьны душманлары алдын алып чыкьгъанлар,
Гьюсейинни аралап арасына салгъанлар.
Зулпукьарын сузуруп, дав этмеге кьарагъан –
Сувсапдан гьалы битип, кар этмеге болмагъан.

Шо ерде Гьюсейинни мунапикьлер кьамагъан,
Дёрт де якьдан айланып, бары да бирден ургъан.
Окьлар гелип Гьюсейинни гьубесине чанчылгъан –
Кирпини уьстюндеги тегенек йимик болгъан.

Сонг, уьч айры окь гелип юрегине кьадалгъан.
Тартып окьну чыгьаргъан, темир – ичинде кьалгъан.
Мунапикьлер шо ерде дёрт де якьдан гиришген.
Гьалы битип, Гьюсейин бёттемен ерге тюшген.

Синану-н Нах‘и гелип арт елкесине ургъан,
Башы да, сакъалы да кызыл къангъа боялгъан.
Гьюсейин къарап айтгъан сакъалдагъы къанына:
«Шу кююмде барырман мен Аллагъны алдына!»

Шо заман Умар айтгъан: «Нетсиз муну сёйлетип?!
Тез магъа йиберибиз, алыгъыз башын гесип!»
Ибну-Зайд ал-Асбагъи башын гесмеге баргъан –
Къартыллап къаркъарасы, ювукъ барып болмагъан.

Бирдагъы Наха‘илигъ чавуп устьюне баргъан,
Сакъалындан да тутуп, шёшгесин де сувургъан.
«Мен шуну башын гесип алмай къойман!» – деп айтгъан.
«Ким экен шу?» деп, Гьюсейин гёзюн ачып, къаратгъан.

Шо мунапикъ гёргенде Гьюсейинни гёзлерин,
Къачып устьюнден тайгъан, сёйлеп болмай сёзлерин.
«Шондан къоркъуп къачдың», – деп адамлар айып этген.
«Къоркъгъан ёлдашларым кёп, янгыз тюгюлмен», – деген.

(*Давамы бар*)

Гьюсейинни китабына» баянлыкълар

¹ **Ажибат** – (*арап сёз*) тамаша зат, тамаша иш-агъвалат, гъайранлыкъ.

² **Ай** (*арап сёз*) – демек, башгъачалай айтгъанда.

³ **Загъир** (*арап сёз*) – ачыкъ, билинген, белгили.

⁴ **Езиги** (*буйнакск диалектде*) – гезиги, ергеси.

⁵ **Карбалаъ** – Багъдатдан 102 километр арекде ерлешген, Фурат оьзенни ювугъундагъы дангыллыкъларны-хумлукъну бир ягъасындагъы Нинава деген ерде къурулгъан Иракъдагъы бир шагъар. Орус карталарда огъар «Кербела» деп юрюле.

⁶ **Али, яда Арслан-Али, Гъайдар-Али, Абу-л-Гъасан Али ибн Аби Талиб** – сыйлы арап халипаланы дёртюнчюсю; пайхаммарыбыз Мугъаммадны (саллаллагу алайгъиссалам) зукъариси ва гиевю; 661-нчи йылны башында гечинген.

⁷ **Халипалыкъ** – арапланы ханлыгъы.

⁸ **Муавия ибн Абусуфьян** – дёрт де сыйлы халипалар оьлгенден сонг, Умайя тухумундан болгъан биринчи халипа: 661-680 йылларда.

⁹ **Расул** – арап тилде «элчи» демек бола. Мунда «Расул» деп Аллагъны элчи пайхаммары Мугъаммад (с-м) эсгериле. Асарда ону аты гъар тюрлю кюйде белгилене: Гъабиб, Гъабибуллагъ, Агъмад, Мухтар-Агъмад.

¹⁰ **Азбар** (*буйнакск, терик ва тавтюп диалектлерде*) – абзар.

¹¹ **Тадбир** (*арап сёз*) – маслагъатлы генгеш, тийишли чара, герекли чараларын оьз заманында кютюв.

¹² **Язид** – Муавияны (*Умайя тухумундан биринчилей арап халипа болгъан адамны*) уланы.

Атасы Муавия Язидге этген васиятында, озыонден сонг халипа болмагъа герексен деп айтыла болган.

¹³ **Рахийят** (*арап сёз*) – раият, ханны-пачаны кьолундагы адамлар.

¹⁴ **Агьлул-байт** – Мугьаммад пайхаммарны (с–м) агьлюсюнден болган ювукь адамлары.

¹⁵ **Гьаракъы** – мунда: «эсиртеген почлю ички» деген маънада. (*Эсгерип къояйыкъ, о девюрлерде – VII-нчи асруда – «гьаракъы» деп аты булангъы ички болмагъан*).

¹⁶ **Нигъаятына** – лап ахыр даражасына.

¹⁷ **Напакъа** – ашавун-яшавун таъминлемек учун етишдирилмеге тюшеген төлев гьакъ.

¹⁸ **Шарип** (*арапча: шариф*) – пайхаммарыбыз Мугьаммадны (с–м) кызы Патиматны ва Арслан-Алини тухумундан болган абурлу-сыйлы адам; Макка шагьарны гьакими.

¹⁹ **Гелмекликге.**

²⁰ **Маълюм** – малим, белгили, ачыкъ.

²¹ **Агьд** (*арап сёз*) – ант, разилешив, сёз берив.

²² **Куфа** – Иракъны ичинде 638-нчи йылда кьурулган шагьар. Гьалиги заманда ону харабалыкълары Багьдат шагьарны ювугьунда.

²³ **Палчыкъ** (*буйнакск, тавтюп ва гьайдакъ диалектлерде*) – балчыкъ

²⁴ **Агьмад** – Мугьаммад саллаллагу алайгьиссалам.

²⁵ **Етмекни.**

²⁶ **Сыйлы Къуръанда эсгерилеген сёзлер:** «Инна лиллаги ва инна илайги ражъуна» (*сура «Бакъара», аят 151 / 156*). Маънасы: «Биз Аллагьныкибиз ва биз Ол Аллагьга да къайтагьанларбыз».

²⁷ **Къадаруллагь** – инсанни озыонден асылы болмайган, Аллагь Озью этеген ишлер, Аллагьны къадары.

²⁸ **Кимсе** – гьеч бир адам да.

²⁹ **Етмуш** – (*буйнакск диалектде*) етмиш.

³⁰ **Къатун** – (*буйнакск диалектде*) къатын, тиштайпа.

³¹ **Арслан-Али** – имам Гьюсейинни атасы Али. (6-нчы баянлыкьга къара).

³² **Равза** – пайхаммарыбыз Мугьаммадны (с–м) Мадина шагьардагы сыйлы къабуру-зияраты.

³³ **Гьайрыдан** – къайрысындан, озьгесинден.

³⁴ **Ибну-Зияд** (*Ибну-з-Зийад*) – Убайдуллагу, Иракъдагы Куфа шагьарны ханы, Язидни найиби.

³⁵ **Мунапикъ** – экиозлю, бетгёрдю, хыянатчы, обур гиши.

³⁶ **Шагьит** – шайит, динни устыюнлюго учун юрюлеген давда жанын берген адам.

³⁷ **Кюллю** – бары да.

³⁸ **Найип** – наиб, бир вилаятны гьакими этип салынган башчысы.

³⁹ **Фурат** – Мурат ва Къарасув деген эки озьен бир-бирине къошулуп, Фурат (*арапча: Шатт-эль-Фурат*) деген уллу озьен тувулуна. Тюркиядан, Сириядан ва Иракъдан оьтюп, сонг денгизге төголе. (*Орус карта-ларда: Евфрат*).

⁴⁰ **Бну Зу-л-Жавшин** – «Зу-л-Жавшинни уланы» демек. Бину яда бну – арапча «бин» деген сёз. Маънасы: «уланы, авлети» демек. Шаммар бину Зу-л-Жавшин имам Гьюсейинни башын гесген адам, ол гьижрат булан 61-нчи йылны онунчу мугьаррам айында (*милядиге гёре: 680-нчи йылны онунчу октябринде*).

⁴¹ **Оьлмеклик.**

⁴² **Алам** – бютюн дюнья, савлайын дюнья.

⁴³ **Патимату-з-Загьрагь** – пайхаммарыбыз Мугьаммадны (с–м) кызы Патимат-Загьра. Дёртюнчю сыйлы халипа Арслан-Алини къатыны. Бу арапча атны тюп маънасы: «сыпаты гол-чечекдей арив шавла береген Патимат» демекдир.

⁴⁴ «Дадабыз» деген маънада айтылган: анабызны атасы.

⁴⁵ Убайдуну атасы Зияд пич болган. (Авторну озь баянлыкьгы).

⁴⁶ Чавуп – (*буйнакск диалектде*) чабып.

⁴⁷ **Гьурру огьлы** – «Гьурруну уланы» демек. Огьул – тюрк ва азербайжан тиллерде: «улан» демек; огьлы – «уланы».

⁴⁸ Гюллеп.

⁴⁹ **Гъурру** – арап тил[ден]дир: «оьзден гиши» демакъдыр. (Бу Шихаммат къади оьзю этген баянлыкъ).

⁵⁰ **Аббас** – Гьюсейинни иниси, Арслан-Алини уланы.

⁵¹ **Лаббайк** – леппей. Арап тилден тувра гёчюргендеги маънасы: «Муна мен сени алдындаман», гъазирмен демек бола.

⁵² **Боав сёзлер** – къоркъутмакъ учун айтылагъан сёзлер.

⁵³ **Пана** – бузукъ, тарыкъсыз.

⁵⁴ **Самалы** – ичинде къатлавл болуп саз балчыгъы (*аз топурагъы*) булангъы саматаш. (*Булай топурагъы булангъы ер не чачывгъа, не де оьсюмлюк оьсдюрювге пайдалы болмай*).

⁵⁵ **Этмекни.**

⁵⁶ **Сюнъю** – бырынгъы заманларда атлы асгерни савуту: бир башында чанчма темири булангъы узун къурух, узун темир сюлче.

⁵⁷ Тамдай, тамны йимик акъ тюсде.

⁵⁸ **Гъабашили** – абиссиниялы, эфиопиялы.

⁵⁹ Гёрюшмек.

⁶⁰ **Гъабибуллагъ** – «Аллагъу Таланы инг ювукъ къулу» демек: Мугъаммад саллаллагъу алайгъиссалам.

⁶¹ **Гетмекни.**

⁶² **Зулпукъар** – Бадруда 624-нчю йыл болгъан давдан сонг, Мугъаммадгъа (с-м) къанимат гъисагда тюшген къылычны аты. Пайхаммардан сонг, къылыч ону гиевю Арслан-Алиге тюшген. Сонг буса, Алини уланы Гьюсейинге тюшген. Бу къылыч даву заманларында къолламагъа оьтесиз онгайлы, оьзюне ажайып хасиятлар хас болгъан дав савут болгъан деп гъисаплана. О арапча сёзню тюр маънасы: «аркъасюеклени гесеген» демек.

⁶³ **Хайбар** – Мадина шагъарны темиркъазыкъ ягъындагъы бир ерни аты.

⁶⁴ **Агълу-з-залалат** – тюз ёлдан тайышгъан, янгылыш ёлгъа гетген адамлар.

⁶⁵ **Сувлукъ** – сувлакъ, кёп сувлар бар ер.

Биринги абатлар

Багъавутдин
САМАДОВ

КЪУМУКЪТЮЗ

Алимсолтан Алхаматовну эсделигине

Къумукътюзюм, топурагъынг балчыкълы,
Къумукъ халкъым, гъалынг бугюн талчыкълы,
Къайгъы денгизлеринг тура йырылып,
Эревиюллю уланларынг къырылып.

Душманлагъа белибизни чёкдюрюп,
Къачан бир гюн болгъунча зар чегейик,
Игитлени къанын ерге тёкдюрюп,
Къачан бир гюн болгъунча баш иейик?

Къайда къалгъан, къумукъ халкъым, бирлигинг,
Къайда къалгъан менмен деген къылыгъынг,
Тёр янларда ярахсызлар олтуруп,
Неге бугюн айланабыз илыгъып?

Игитлеринг бу дюньядан тез гете,
Юрегибиз ачытдырып, яралап.
Бугюнлерде душманларынг, Къумугъум,
Бёрюлердей тура сени паралап.

Уланларынг минглер булан йыгъылгъан,
Сёзлерибиз тамакълагъа тыгъылгъан.
Душман тура яшыртгъындан атышып,
Болмайбызмы биз бирлешип, къатышып?!

БУ ДЮНЬЯДА ЕТЕР ЗАТ ЁКЪ БИРЛИКГЕ

Агъа-ини бир-бирине тынгламай,
Эки гъашыкъ бир -биревню англамай,
Бу инсанлар герти ёлну тангламай,
Бу дюньяда етер зат ёкъ бирликге.

Бир-бирини айтмай тюзевлю атын,
Сувукь-салкын обмур сюре эр-къатын,
Досдан эсе ювукь гѳребиз ятны,
Бу дюньяда етер зат ѳкъ бирликге.

Берекетин бермей къоймас Тенгирим,
Гьалал кюйде къуллукь этсе тирликге.
Дос болайыкъ, гьалал яшав къурайыкъ,
Бу дюньяда етер зат ѳкъ бирликге!

Зумрият
БЕКТЕМИРОВА

АТА ДЕГЕН ТАВДУР АРКЪА ТАЯЙГЪАН

Ата деген тавдур аркъа таяйгъан
Яшавунгда къыйын-тынчынг болгъанда,
Адашмайлы ,тюз ѳллардан барсын деп,
Алгыш этген къучагъына алгъанда.

Ата сѳзюн, ата ѳлун ер этмей,
Бу дюньяда яшама къаст этейик.
Ата-ананы сююндюрме болмасакъ,
Бу дюньяда биз яшап да не этейик?!

ЯШАВУМНУ БАЙЛЫГЪЫ

Анадашлар бар байлыгъы яшавну,
Шат гюнлеринг шатлыкь булан безейген.
Къайгы гюнлер арек этер бошавну,
Аврувунга балгъам булакъ излейген.

Къызардашлар булан эркъардашларым,
Женнет къушлар безейген яшав бавум.
Яшав уйге салгъан кюрчю ташларым,
Табан тиреп токьтайгъан Асхар тавум.

Къызардашлар татлилиги яшавну,
Къошулмаса кюю гелмейген ашны.
Гъариси дюр гьюрюкьызгъа ошавлу
Женнетлерден алгъандай гѳзю-къашы.

Бирисине сырым ачып сөйлесем,
Къыйыңларым арчып ата санымдан,
Къызардашым бир-эки гюн гөрмесем,
Бир тамаша тарлыкъ тюше жаныма.

Амалларым мени гелсе амалгъа,
Кёкден алып магъа ай берер эди.
Ярыкъ болсун учун мени яшавум,
Ёлларыма юлдузлар себер эди.

Гъарисине таянаман тавгъадай,
Гъарисине сыйым мени , гъюрметим...
Олар мени яшавумну безенчи,
Олар мени бар байлыгъым, девлетим.

ДЁРТ ТАВУМ

Аллагъгъа шюкюр этип,
Сизге алгъыш тилеймен.
Сизден артыкъ дюньяда
Мени нем бар, билмеймен.

Залимханны сёзлери
Йылы елдей жаныма.
Казимимни гёзлери
Ярыкъ къоша дюньяма.

Уллу уланым–Уллубий
Юрегимни балгъамы.
Рашит уланым буса–
Юрегимни байрамы.

Сизин шат гөрмек магъа
Уллу сююнч,болмасдай.
Дёрт таявгъа таянып
Токътайым, йыгъылмасдай.

ЮРЕГИНГНИ ТАЗАЛЫГЪЫН ТАС ЭТМЕ

Яшавунгда не къыйыңлар болса да,
Юрегингни тазалыгъын тас этме.
Ичинг сени гёкюнчлерден толса да,
Адамлагъа рагъмулугъунг аз этме.

Бир тайпалар итлер болуп айлана,
Сен олардан уьлгю алма къарама.
Бирден артыкъ болмай тувма дюньягъа,
Шону къыйың туюл билме, англама.

Яшавлукъ эт,артда гёкюнч болмасдай,
Етти керен оьлчеп айт гъар сёзюнгню.
Гъар алагъан абатынгны оьлчеп ал,
Халкъ арада тутуп бол оьз-оьзюнгню.

ТЮГЮЛМЕН МЕН БУ ЯШАВНУ ЭРКЕСИ

Тюгюлмен мен бу яшавну эркеси,
Гьар -бир ишим кьысып кепге салгъанман.
Къыйын болса,адамларым кьызгъанып,
Авур юкню оьз бойнума алгъанман.

Юрек йылап,сыр билдирмей,иржайып,
Йибергенмен яшавумну кѐп янын.
Не гюнагъым болгъан экен,Тенгирим,
Намусларын гѐтермеге дюньяны?

Яшавумну татлилигин сезмедим,
Нюр юзюмню гюлдей этип ачмадым.
Оьзгелердей ял алмадым,гезмедим,
Намуслардан тартынмадым,къачмадым.

Гюч болса да, иелмеди терегим,
Тамурлары бек...теренден тутгъандыр.
Енгилмеди,къайпанмады юрегим,
Юрегим де терегимдей тутгъандыр.

КЪАРАВУНГДАН ГЪАКЪЫЛ АГЪА, НЮР АГЪА

Къаравунгдан гъакъыл агъа, нюр агъа,
Саламатлыкъ безей сени боюнгу,
Язылагъан асарларынг охугъан
Англамагъа бола терен оюнгу.

Къумукъ тилни аривлюгюн билгенсен,
Билдиресен халкъгъа ону пайдасын.
Къумукъ тюзде болсун сендей уланлар,
Уланланы дюрсен герти тайпасы.

Кязим МЕЧИЕВ
(1859 – 1945)

*(малкър шаири, Шыкьыдан.
Къабарты-Балкър республика)*

* * *

Яхшы сёзню бичакъ гесмес,
Яхшы сёзню боран элтмес.
Яхшы сёз отда да гюймес,
Яхшы сёзге багъа етмес.

* * *

Тав башында тав болмас,
Янгыз терек бав болмас.
Къылыч яра сав болса да,
Сюймеклик яра сав болмас.

1890 й.

* * *

Къаламым, салтам – мюлкюм,
Юрюдюм, гёрдюм, билдим.
Зулмусу кёп дюньяда
Азапдыр сюймеклигинг.

Ол гелди, мени тутду,
Борбайдан алдым, йыкъды.
Магъа кёп душман чыкъды,
Сынадым айрылыкъны.

Ажымлы ажжал йимик,
Бир гелсе, тайыв болмас.
Гетерсен гийик болуп,
Эдебинг, бетинг къалмас.

Юрюрсен итче улуп,
Бетингде нюрюнг къуруп,
Ювугъунг гелмес туруп,
Болурсан къуру тулукъ.

* * *

Гъаж кылыргъа атлансанг да, мал жыйып,
Къайтып гелип, болгъан бусанг да шайых,
Намазлыкъгъа уруп мангалайынгны,
Аллагъ булан бир этсенг де жанынгны,

Бу яшавну тирменлерин къурмасанг,
Адамлагъа къардаш болуп турмасанг,
Бары да бош, кыйынынга зувап аз,
Тептеринге иразилик язылмас.

* * *

Къара къашынг, къара гёзюнг,
Бал шекерден татли сёзюнг!
Сакълап турсам сени, тюзюп,
Гелирмисен магъа оъзюнг?

Сувгъа бара гёрдюм – азып,
Бетинг де саз, нюрюнг къачып...
Болмасмы экен къысгъа насип,
Аллагъ бизге языв язып?

* * *

Гёзлерим гёрелер чарс,
Кёп кыйыным болду тас.

Къурман этдим, гъаж кыылдым,
Аллагъдан тилеп турдум...

Къыдырдым бу ер юзюм,
Гёрмедим ёлну тюзюм.

Насип ёкъ магъа гъакъгъа, -
Тапмадым себеп халкъгъа.

1914 й.

* * *

Оъмюрлюк чарыкълар этип,
Биз насипли гийсек эди;
Биз къанатлы атны табып,
Насипге етдирсе эди!

Оъмюрлюк чарыкълар этер
Йимик тери къайдан чыгъар?
Насипге элтир къанатлы
Атны да бизге ким табар?

* * *

Кыйынлыкъ, явун болуп, кёкден явады,
Къар болуп, къалкъыларыбызны ябады.
Аллагъ! Аллагъ! Гёрмеймисен тавланы? –
Башларын къайгъы чал этген оланы.

1913 й.

* * *

Къарывсузлагъа хайырым тийсин деп,
Эсги гюрбежимде темир тюемен.
Халкъыма етген азапланы гёрюп,
Гюрбежимдеги кёмюрдей гюемен!

1911 й.

* * *

«Уьюм дейген уй тенгли таш гётерир», -
Дейбиз тавда, тавакел тавдан оьтдюерер.
Къайсы ярлы, таш гётермей, гечинир?
Ёл къыдырып, барын гёрюп гелемен.
Таш тюелер Шыкъыда да, герилип,
Мадараллар, оьгюз кемге егилип.
Бир гелмеди талгъан белге енгиллик, -
Гъар къайда да уйсюзлени гёремен.

1912 й., Шыкъы.

* * *

Халкъ насиби къайда экенин бир билсем,
Бутларымны мен ат этип етермен.
Арабызда къан оьзенлер турса да,
Юрегимни къайыкъ этип етермен!

1910 й., Мекка.

* * *

Бу дюньяда къуванчыкъ аз, ачув – кёп,
Къуванчгъа ёл гёрмедим, излеп.
Бушув юрегимни элекдей этди, -
Кязим, къайгы булан гёрюшдюнг не кёп?

Араплыны гёзлери де, тавлуну
Гёзлеридей, къайгыдан топ-толуду.
Гъар ерде къайгыны кёплюгюн гёремен,
Гъар пакъыргъа саламымны беремен.

1910 й., Мекка.

* * *

Багъдатгъа, Стамбулгъа да бардым,
Макканы Кааба ташына баш урдум.
Алай, къайтгъанда ериме,
Анамдан янгыдан тувгъандай болдум.

1910 й.

* * *

Намулар язаман, темир тюемен,
Экиси де халкыгъа табулар деймен.
Бир бийден халкыгъа бир балта яхшы,
Кязим энди ону яхшы билемен.

1903.

Къыйынлы яшав гъалыбыз,
Бузула юрек къаныбыз.
Кёклеге етсе де ангыбыз,
Къатмады насип тангыбыз.

Гючюбюз ёкъ бизин, мадар аз,
Гъалыбыз билген адам аз.
Азаплыкдан болду бетим саз,
Гелмеди халкыма насип яз.

* * *

Геме булан денгизлени де оьтдюм,
Тюркню, Арабны халкъларын гёрдюм.
Гъар къайда да ярлы – ярлыча яшайды,
Къарывлу къарывсузну этин ашайды.

1910 й. Стамбул.

* * *

Эр эл учун атланыр,
Игитлиги макъталыр.
Яшав чыракъ – жан тюгюл,
Жан чыгъар да, бет къалыр.

Къоркъач – уйде сакъланыр,
Савут алмас, йыр айтмас.
Къыйын гюн олайлагъа
Халкы таянып болмас.

1905 й.

* * *

«Сюйгенлеге узакъ тюгюлдю Багъдат», -
Дейдилер, Арабда шагъарны макътап.
Мен де гелдим, Кааба ташгъа баш урдум,
Бу сыйлы къабурну алдында токътап.

Пайхаммарны сыйлы ерин таныдым,
Тобукъланып, намаз этдим, юрюдюм.
Кёп шайыхлар болуп гетген бу уйде
Гёзюм гёрдю бий Аллагъны ярыгъын.

Межитлерде намаз минчакъ санадым,
Мигърапдан аваз эшите, кёп къалдым,
Къатынтузлукъ таягъыма таянып,
Шайыхларча, Кааба ташгъа къарадым.

1902 й., Багъдат.

**Абдуллах БЕГИЕВ,
малкъар шаири**

* * *

Гече татли юхлай,
Тюшюнде
Толгъан Айны гёре...
Айланаман гечени
Ичине гирип –
Тюшюне гирип.

Хоразлар кыгчырды,
Гечени уятды –
Танг къатды.

1971.

* * *

Къыз чачын тарай, къап-къара
чачы явун,
Гюз тавгъа къарай, акъ къаргъа
ачып жанын.
Чал чачын тарай къарт къатын –
ява къар.
Къайгъымны яба къат-къатын,
яба къар.
Къурч ёммагъын айта тамаза –
тамаза – къыш.
«Иримесмен!» - деди къар тебе –
сёйлей ол бош...

ЧАКЪСЫЗ ОБЛГЕНЛЕГЕ

Оъсе эди яшавумну терегинде
Татли де, аччы да алмалар,
Гюз артында юрегимни теренине
Тюшер йыллар болгъан олар.

Бир де къызыл бишедилер, болуп уллу,
Бир де, етип, урады буз –
Алай гёклей тюшедилер, шонда улуп
Башлай болур гече юлдуз.

Тюшлеримде, сагъышымда юрюгенлер,
Ярты къалып йырларыгъыз,
Йылай-йылай бише мени юрегимде
Гёклей тюшген йылларыгъыз.

1978 й.

* * *

«... бузулуп яхшынг да...
... эсгирер уьюнг...
... чал болур башынг да...
... юрегинг гююр...
... къуванчынг, гюнюнг де
Тёгюлюр аздан...» -
Бу аччы кюйню де
Менменми язгъан?

Муталип БЕПШАЕВ

ТАВЛАРЫН ГЁРДЮ ТАВЛУ

Атам Анзоргъа

Узакъдан гелди Тавлу,
Тузакъда болуп давлу.
Шам Чегем, сагъа – ёлу:
Къучакълай онгу, солу...
Къуванчдан топша-толу
(Биринчи гёре болур):
Гёзлери, бети, къолу!..
Кёгю, ери, суву – аявлу:
Тавларын гёрдю Тавлу !

15.12.96 й.

«СЕНИМЕ!» - СЕН ДЕСЕНГ

«Сениме!» - сен десенг,
Кюлей-кюлей гелсенг,
Мени бир эслесенг –
Женнет бердинг – бил сен,
«Сениме!» - сен десенг.

«Сениме!» - сен десенг,
Атынг болса кёгюм,
Толса сенден кёлном,
Гери гетер оylum,
«Сениме!» - сен десенг.

«Сениме!» - сен десенг,
Чечек ачар терек,
Къарлыгъач болур юрек,

Яшав болур герек,
«Сениме!» - сен десенг.

«Сениме!» - сен десенг,
Гъар ким йырлай ерде,
Сабий оьсе тёрде,
Жаным, гюндей – оьрде,
«Сениме!» - сен десенг.

«Сениме!» - сен десенг,
Кюлей-кюлей гелсенг,
Мени бир эслесенг –
Женнет бердинг – бил сен,
«Сениме!» - сен десенг.

1995 й.

Танзиля ЗУМАКУЛОВА –
Къабарты-Малкъарны ва
Къарачай Черкесни халкъ шаири

КИМ БИЛЕ ЭДИ ТАШДА ГЮЛНЮ БАГЪАСЫН?

Ким биле эди
Ташда гюлню багъасын?
Билмейгенлер
Огъар яхшы къарасын.

Ташны ярып,
Къая ташда яшай эди.
Озью де ол
Магъа бираз ошай эди.

Тавгъа йимик
Таяна эди тюзюне,
Язгъа йимик
Инана эди гюзюне.

Къайдан билсин
Не гёрерин гёзлери?
Не жан оьзюн
Тиши булан уьзерин?

Яралгъан сонг
Къая ташда, гюл болуп.
Нечик къалыр
Ол гюл, гююп, кюл болуп?

Инжинсе де,
Чыгъа-чыгъа инжинер.
Уьзюлсе де,
Гюл кююнде уьзюлер.

1959 й.

* * *

Халкъымны югю авур,
Ерибиз къатты, ташлы.
Тыш ерни алтынындан
Юртну ташлары яхшы!

САФАРИЯТ,
малкъар шаири

ЭРТЕ ТУРСАНГ...

Эртенюкъ эрте тургъан,
Орун-төшегин жыйгъан,
Къолларын, бетин жувгъан,
Тарагъан башын-чачын,
Ашагъан эртен ашын –
Мине сигърулу атгъа.
Атгъа бите къанатлар,
Ошап ярыкъ умутгъа,
Гирип гете булутгъа.
Отдай уча аламда,
Гөрюнмей гьеч адамгъа!
Гезеп башгъа эллени,
Гөрюп гъайран ерлени,
Мармар таш къалаланы,
Гюл-чечек талаланы,
Тюзлер булан чёллени,
Денгизлени, кёллени...
Абзарына, уьуне
Къайтып геле сюуне –
Эртенюкъ эрте тургъан.

*Супиянат Мамаеваны
таржумасы*

Эсделиклер

Салав АЛИЕВ,
алим, жамият
чальшывчусу

АБДУЛГЪАМИТ БАТЫРМУРЗАЕВНЫ ХАСИЯТЛАРЫНДАН БИР-НЕЧЕ ЧАРЛАМА ЧЕТ ХАБАРЛАР

Бу, мен гъали язып эсгерме сюеген агъвалат 1956-нчы йылны февраль айында эди. Къыш, сувукъ гюнлер. Университетни биринчи курсундаман. Дарслар битип, уйге къайтайым деп, университетни къапуларына мен де етишдим, таягъына таянып гирип геле туруп Абдулгъамит Нугъаевич ёлугъуп къалды. Ону авруп турагъан гюнлери эди. Учителибизни гъалын-гюнюн сорама базмай, саламлашгъан сонг, чалт оьтноп гетме къарадым...

Менден эки абат да оьтноп битмеген ол:

– Салев, токъта чы, сагъа айтма сюегеним бар, – деди. Къайтып огъар ювукъ бардым. Агъаргъан буса да, Абдулгъамит Батырмурзаев иржайгъан юзю булан мени гъалыма къарап, къарагъанда мени къышны сувукълугъуна гёре тюгюл, енгилсуб гийингенимни эс этип буса ярай:

– Салев, магъа гиччи болуп къалгъан, яман гёрме, бир арив тонум бар. Бизге гел, шо сагъа бек арив ошажакъ, – деди.

Бир мюгълет, тюзюн айтгъанда, не айтажагъым билмей адагъан болгъан бусам ярай. Артда эс табып:

– Абдулгъамит Нугъаевич, кёп савболугъуз, дарслагъа гечигемен деп, алгъасап чыкъгъан эдим, – дедим.

Гертисин айтгъанда, бизин ожакъ Кяхулайгъа Османюртдан янгы къайтып гелген, кёп ожакълар йимик тюп мадарлыкъда эди... Шо гюн мен Абдулгъамит Нугъаевич булан ёлукъгъаныбызны уйдегилеге айтмадым. ..

Учителимни: « Инсангъа гъайлы тергевден сыйлы зат ёкъ», – дегени бютюн оьмюрюме дарс болуп эсимде къалды.

* * *

Гъали мен айтма сюегеним 1960-нчы йылны июль айыны ахырында эди. Университетни охуп битдиреген йылыбыз. Госэкзаменлерден къутулуп турагъан гюнлер, тек гъали де дипломларыбыз къолубузгъа тюшмеген. Магъа кафедрабызны лаборанткасы:

– Салав, сизин Ражитдин Идаятович Гъайдаров ахтара, – деди. Абдулгъамит Нугъаевичден сонг кафедраны заведующийи болуп ишлейгени эки-уьч йыл бола эди. Айтма герек, фронтдан яраланып къайтып, бир аягъындан сынтыкълай эди. Бек рагъмусу булангъы гиши.

Салам берип, кабинетине гирдим. Ол мени озъюню тенги йимик бек хош къаршылап:

– Гел, гел гъали, «Кяхулайский парень», Абдулгъамит Нугъаевич сени шолай айтып хасиятлай эди. Салав, сени чакъыргъаным гелеген охув йылдан тутуп, Дагъыстан тиллени кафедрасыны имканлыкълары эки-уьч керен арта. Оьзге халкълагъа йимик къумукъ фольклоргъа, адабиятгъа 72 сагъат гёрсетилген. О гъакъда ректорну янында башгъа ёлдашлар булан да гъакълашывубуз болду. Александр Федорович Назаревич де сизин кандидатурагъызны шо ишге тийишли гёре. Нечик къарар эдигиз, шо ишни лекциялар охувну, практика дарсланы сагъа тапшурсакъ, – деп, мени эсиме – оюма да гелмес йимик масъала салды. Оьзюгюз билесиз, мени учун бу бир уллу иш эди. Сююне туруп разилешдим. Оьзюгюз ойлашып къарагъыз, бир студентге эки ай арада гетип, барып студентлеге лекциялар охума тынч затмы. Шо гюн де ойлаша-ойлаша къалдым. Бир янындан сени теберип отгъа салса, ондан не гъалда къутулма бола? Бу ишни уьйдегилеге бирине де, гъатта къуру мени гъайымда турагъан атабызгъа хыйлы гюнлер билдирмей турдум. Мени къыйнайгъан бир суал бар эди. Июль, август айланы ичинде къумукъ фольклордан, адабиятдан 72 сагъатгъа не эп табып лекциялар гъазирлермен. Ичимден бу намусну темалагъа, мен билеген кюйде уллу асарлагъа планлашдырма башладым. Артда билдим – бу магъа Абдулгъамит Нугъаевич озъюне гиччи болуп къалгъан тонун гийдирип тюгюл, ону агъасы Зайнулабит айтгъанлай «яллайгъан» гёлек болуп, намус болуп янгыз магъа тюгюл, бютюн ожагъыбызгъа уллу халкъчылыкъ намус болуп салынгъан гъаракатлыкъ эди.

* * *

Муна, гъали язагъанымны Абдулвагъап Сулейманов ва ондан башгъалар да бар ерде, Дагъыстан язывчуланы союзунда айтылгъан Аتكъай Гъажама-товдан эшитип язаман.

Бир гюн ахшам Абдулвагъап да, мен де ишден сонг бираз пийвалар ичер эдик деп, Буйнакскийни орамы булан барабыз. Къарайбыз, тувра бизге багъып бираз башын да салландырып Абдулгъамит геле. Ону Оьр советни президиумуну председателлик ишинден айыплап тайдыргъан гюнлер. Саламлашып къарадыкъ, муну кепи бузулгъаны юзюнден гёрюнюп тура эди.

– Не бар, не болгъан, Абдулгъамит, – дейбиз.

– Воллагъи, Яхсайда бир къардаш адам гечинген деп хабар етишген эди. Къой, тангала артын этегенге сама етишейим деп айлангъан эдим. Хужу, поездни тербенме турагъан мюгълетине къаршы болуп къалгъанман. Билетге айланып турмайым, кондукторгъа тилеп къоярман деп вагонгъа минме къарадым. Кондуктор къатын къоймады. Я мен пеленмен, Батырмурзаевмен, – деймен, сен айтгъангъа сен тынгла. Гёнгом де бузулуп, къайтып гелеген заманым, – дей.

Мен айтаман:

– Я, Абдулгъамит, яхшы кюйде урушмадынгмы дагъы?

– Урушдум, неге урушмайман!

– Не деп айтдынг?

– Я, олай ярамай чы, – деп айтдым, – дей. О ерде, муна бу гезик де бары тынглайгъанлар завх этип кюледилер.

Мен де шу хабарны эшитгенде учителимни аяп бек кыйналдым. Янгыз бу гьалгъа тюгюл. Шо гюнлерде Абдулгъамитни ожагъы бек авур кыйынлагъа тарыгъан. Бизин халкъны арасында тав болуп ону якълама адам табылмагъан. О заманда ойлаша эдим, гъали де ойлашаман: Зайнулабит сав болгъан эди буса, инисин огъар тюшген балагъардан къутгъармакъ учун не чара гёрюр эди экен?

* * *

Бу язивну магъа Абдулгъамит Нугъаевични уллу уланы Зиявутдин айтып язаман. Огъар да арадан кеп йыллар гетип анасы Кюсюм озлени башындан гетген кыйынын, дертин айтып хабарлагъан болгъан.

Иш булай, Сталинни китапларыны 27-нчи томунда вождубуз белгили алим Марргъа ва ону булан байлавлу Совет Союздагъы милли тиллени маъсаласын марксизимни, ленинизмни талапларына къарав бере туруп, сайки, «Некей Батырмурзаев предлагал свой кумыкский язык превратить языком межнационального общения в Дагестане» деп язгъан ери болгъан. Бизин обкомчулагъа озлер ушатмайгъан атабызны айыплап, ишден тайдырмакъ учун о да толу багъана болуп чыкъгъан. Озюнню пислигин А. Даниялов тувра озю тюгюл, гъар замангъы къайдасында башгъаланы кисдирип кютген. Бир заман атабыз булан ювукъ аралыкълыгъы булангъы профессор Муркелинский «Дагестанская правда» газетде нечакъы бола буса ит этмес айыпланы атабызгъа япап язгъан болгъан.

Атабыз къайдан, кимден, неден шо айыплар гелегенни билген. Бек тамаша къайдада Муркелинскийге де, ону артында токътагъанлагъа да бек тамаша къайдада налат берме токъташгъан. Не этген десеги, таза къумукъ тилде Муркелинскийге кагъыз язып, дуэлге чакъыргъан йимик, озюнню тувгъан гюнюне олтурушгъа чакъыргъан да ва чакъырывну артында: «Ювугъунг А. Данияловну да алып геле бусанг дагъы да яхшы болур эди», – деп къошгъан. Кагъызны анабызгъа охугъан. О да не этсин, тилеген, йылагъан: «Аллагъисен тилеймен сагъа, яшланы хатири учун йиберме, воллагъи, шолар сагъа бир яманлыкъ этип къояжакъ», – деп. Атабыз огъар тынгламагъан, чакъырывну почгъа салып йиберген.

* * *

Мени Абдулгъамит Нугъаевич булан ёлугъувларымны, бизин арабызда болгъан лакъырланы неси не ерде къутгъарыла буса да, ол мени соравларыма жавап бере туруп, озюнню о девюрлени инг белгили алимлерини бири академик Николай Яковлевич Марр булан ёлугъуп, маъналы лакъырлар этген кюйлерин шу эсделикде язмай кюйма ярамас деп эсиме геле.

Къысгъача буса да, шо агъвалатларда токътайыкъ.

Абдулгъамит Нугъаевич 1930-нчу йылда аспирантурагъа тюшмек учун Ленинградгъа бара. Ленинградда тезден яшайгъан яхсайлы Алевдин Саты-

балов булан булар институтда Н. Я. Марр булан ёлугъуп сёйлешме баралар. Озьюню янына бир къуллукъ болуп Алевдинни юртлусу яхсайлы гелген дегенде, Марр кабинетни эшигин ачып:

– Кацо Алева, яхсайлы сыйлы къонакъ, гиригиз гъали, гелигиз, хошгелдигиз, – деп кабинетине чакъыра. Къумукъну, ону тарихини, тенгириликни ва хазарланы, хазарлыкъны гъакъындагъы сыр чечивюн Маррдан Абдулгъамит биринчилей эшите.

Бу ерде эсгерейик, академик Н. Я. Марр гетген юз йылны 20-нчы йылларыны ахырында алимлени группасы булан, оланы арасында бизин яхсайлы Алевдин Сагыбалов болгъан, тап Дербент шагъардан башлап, гъалиги Ставрополь бар ерлерде болгъан биринчи къумукъ шагъар Мажаргъа етгенче кёп-кёп къумукъ юртларда илму - ахтарыв экспедициялар да юрютгенлер.

Шу ёлугъувубузда Н. Я. Марр Хазарияны тарихи, тили, сонггъу къысмактарындан хабарлагъаны мени бугюн йимик эсимде. Марр булай дей эди. Магъачкъалада, айрокъда Таргъу тавну боюндагъы юртларда айлансанг булай бир тамашасын эс этмей болмай эдинг. Таргъу тав ярланы беллериндеги чартламаларын тёгюлюп гелеген увакъ къайыр хумну гёргенде, мен дагъыдан бек инандым алдагъы шулай бир ёравума. Алдынгъы Хазар майданларда ёлугъагъан къайыр тебелер негер шагъат бола, билемисиз, бу къачан буса да бир эжелги заманлардагъы денгизлени туюбу. Гертиден де, бырынгъы китапларда язылып да бар, о заманларда бизин Къара денгиз ва сизин Каспий Акъчагъыл деп аты булангъы бири-бирине къошулуп бир денгиз – Къойсув бирлешип, ону толкъунлары гелип Кавказ тавланы белине ерли урула болгъан. Шолай сув чайгъанлыкъ бырынгъы греклени кёп китапларында карталары булан гёрсетиле. Иш янгыз онда туююл, тарихи гелиште дюнья гъаллар къайтара такрарланмакъ бар экен.

Сизин Хазарияны тозулмакълыгына уьч себеп бар. Недир деп сорасагъыз, шогъар оьз къаравумну айтгъанча мен бир башгъа затны эсгерейим. Хазарлар Кавказгъа якъдан гелген халкъ дейгенлер туюбу-орну булан ялгъан айта. Бир ерден де гелмеген. Таза ерли Кавказ халкъ. Къар – къазар деп айтмаймы? Муна шо сизге герти Хазар тавлар демек туююлму, бирлешдирилип тизилген, кёп юз йыллар дюньяны чайкъап тургъан Хазар пачалыкъны бузулмакълыгына себеп болгъан уьч гъакълыкъ бар, мунда ара-арада бек яман аврувлар яйылма башлай. Экинчи де, Каспий денгиз сувлар хапарсыздан гётерилип гетип, Хазарлыкъны кёп майданларын сув чая. Уьчюнчюсю булан дёртюнчюсюн айтса, бютюн хозяйство яшав гъаллары таркъала. Шону булан бирче алдынгъы тогъалыкъ аста-аста тайып, къочу гъаквивликлер артып, къуру пакарсызлыкъ оьрлюк алма башлай. Муна шуну кюрчюсюнде оьзлени тенгирлигин де унутуп, амма оьзтерече пайхаммарлыгына ёл тапма болмай къала. Шо да етишмей болгъан сонг, алдынгъы федерал сыкълашывдан тайып, шо баягъы бугюнлерде де сизин Къумукъда таймай айтылагъан, ону Алева яхшы биле, «сен бий, мен бийлик» арта да оьз ичинде ич тартышывлагъа тарыма башлап, бютюн халкъ гъалеклене. Бу буса къайсы пачалыкъны, къайсы халкъны да гъалсыз эте. Шо кюйде халкъны арасындагъы эревюллюлер де, эл ташлап гетме башлай.

Яхшы ахтарып къараса, Хазариядан, олардан сонг къумай къумукълардан чыкъгъан дюньяны къайсы буччагъында макъталгъан асгер башчы ёкъ.

Шоллукъда халкъда эренлик де таркъала, шону булан алдынгъы тен-

гирилик де бары якъда гётерилип гелеген исламчылыкъгъа тиркеле, артда буса бары озбарлыкъын тас этип, бусурманлыкъгъа дёне де, сонг буса, гъатта аты тутулмайгъан гъалгъа чыгъа.

Шо гезик Марр сёзюн булай деп, насигъат этип битдирди. В. Бартольд Азербайжанда «Деде Къоркъут» тюрк эпосун печатдан чыгъаргъан. Муна шону охуп къарагъыз. Муна гъали мен айтагъан зат шо памятникде мунаман деп гёрюнюп тура.

Шо гюн ва ондан сонггъу ёлугъувларыбызны вакътисиндеги Н. Я. Маррны тарихи ва озге тюрлю ойларындан къуллукъчулары англаса тюгюл, башгъа касбучулагъа тюшонме тынч тюгюл эди, озокъда...

1956 -нчы йылны язбашындагъы Абдулгъамит Нугъаевич булангъы ёлугъувбузну бирдагъысын айтайым.

Мени де яшдан шулай хасиятым, не этсем де таймай сёз арада бир суал, сорав тувса, шогъар илинип къалып, къайтара - къайтара сорайгъан кююм бола. Ачыкълашдырып айтгъанда, бир гезик Абдулгъамит Нугъаевич бизин курсгъа лекция охуп турагъанда Н. Я. Маррны аты чыкъды. Бу ерде лезги группадагъы Большевик Тагиров деген яш, учителябизни юрюлюп турагъан сёзюн де бёлюп: – Абдулгъамит Нугъаевич, какое впечатление производит Марр при встрече как человек? – деп сорады. Булай сорав, озокъда, лекторну аслу темадан тайдырып, башгъа якъгъа бурма хыяллы сорав эди. Шону учун да Абдулгъамит Нугъаевич огъар:

– Какое отношение имеет ваш вопрос к теме лекции? Личность Н. Я. Марра – это уже другой вопрос. Об этом другой раз, – деп битдирип къойгъан эди.

Биз айры къалгъанда, Абдулгъамит Нугъаевичге Б. Тагиров айтгъандан сорамасам да, мен огъар:

– Марр , гертиден де, бизин якъгъа, къумукъ юртлагъа, хас илму экспедиция булан гелген болгъанмы? – деп сорадым. Абдулгъамит бираз танапуслукъ берип, ойлашгъан сонг, сёзюн булай узатды:

– Мен алда да эсгердим, Марр дюньяда аты белгили алим, академик. Ленинградда озю кюргъан «Институт всесоюзного языкознания и мышления» деген институтну директору эди. Мен ону сёйлевюн конференцияларда, башгъа тюрлю генгешлерде эшитсем тюгюл яда ону статьяларын охусам тюгюл, дагъы къайдада гъаллашывум алда бир керен де болмагъан.

Гъали мен айтагъан иш 1932-нчи йылны август айыны башы болгъандыр. Къырымда илму ахтарыв институтунда директор болуп ишлеп турагъан вакъти, магъа Ленинградда яшайгъан бизин юртлу Алевдин Сатыбаловдан телеграмма гелди. Ондан билдим – Н. Я. Марр августну башында Ялтагъа яллыкъгъа гележек.

Башлап ону бизге уйге къонакълыкъгъа чакъырайым деп ойлашдым. Артда озюм ону уьстюне барып ёлугъуп, гъаллашмакъны тюз гёрдюм. Ону номери санаторийни Москвадан гелген сыйлы къонакълар, пачалыкъ адамлары ерлешеген бойда, 18 -нчи номер эди.

Мени танырмы, танымасмы, нечик къабул этер, деп тура эдим. Ол мени гёрюп, саламлашгъан сонг, ич уйге ,балкон бар якъгъа чакъырып, бир уьстюне акъ йибек яйылгъан столну янында олтурма ер гёрсетди. Ондан, мундан сорашгъан сонг, Марр мен озюмню бираз тартынагъан йимик туттагъанымны гъис этген буса ярай дагъы, сизин гъакъыгъызда Алёва Саты-

балов мени ёлгъа узатма гелгенде, сиз мунда болажакъны айтгъан эди. Мен къумукъ юртланы гъар тюрлю ожакъларында къонакълыкъда болгъанман. Сизин адамлар, бизин гюржюлер йимик, къонакъ гелсе, сююнюп оьлелер. Эркин олтурайыкъ. Сен мени бугюн сыйлы къонагъымсан. Тартынма, тенг адамлар йимик олтурайыкъ гъали деп, магъа багъып дагъы да ювукъ йылышып: – Я, гъейлер, сизин Къумукъда гёргенлеримни бир оьзюм ойланып сезген сонг, шоланы гъакълыгъын тергеме Алёвадан къайры гиши ёлукъмасмы экен деп тезден бир юрекке тутгъан къастым бар эди. Не яхшы болду, хари, сени мунда гелмегинг, Абдулгъамит – Кацо! – деп, уьстю ябулгъан столну ачды. Емишлер, татлиликлер, енгил хам-хум, лап да чинкдеси – эки шиша гюржю чагъыр «Гюрджиани», эки бийик аякълагъа тьбюн батдырып тёгюп, – я, не ажайып гюндюр сени гелмегинг деп, уллу хошлукъ яратды. Урушдуруп, аякъланы гётердик...

Гъасили калам, сизге не айтайым, бизин шо гюнгю къатнашывубуз Дагъыстандан, къумукъ эллерден, юртлардан башланып, генг дюнья арагъа чыкъмай туруп тамамланма кюй ёкъ эди.

Шу сёз арада Н. Я. Марр магъа Дагъыстан Совнаркомну башчысы Жалалитдин Къоркъмасовну сорады ва ону булай дегени эсимде:

– Гъали де шо ишиндеми, ону билимине гёре, ол тезден Москва ва дюнья даражада, бютюн пачалыкъ даражада иш тапшурма тийишли адам. Ол бизин Кабону, Сталинни де яхшы таный. Экспедициядан сонг ону булан бирдагъы ёлукъма сёйлешген эдик. Сорав этип къарадыкъ. Къайдадыр бир ерге гетип, табулмады. Эшите эдик, ол тез арада Москвагъа ишге чыкъса ярай деп...

Маррны билдим, лакъырны заманында ону логика барышын узатылывун къоюп, ондан башгъа бу ерде къаравуланмагъан, башгъача гёз гёрюшден гъали сёйленеген затгъа бир аралыгъы да ёкъ йимик гёрюнеген башгъа затдан сёз башлап йиберген эди.

Алевдин магъа шефини шолай чыгъышлары гъакъында бир нече керен хабарлагъан буса да, мен бу затгъа айтардай тийишли маъна бермей тура бусам да, муну бугюнгю ёлугъувубузда оьзюм ону оюну парадокслулугъун тутдум.

Муна бу гезикде, экинчи аякъны гётере туруп, хазарланы ва хазар пачалыкъны дюньядагъы ерин айта туруп:

– Абдулгъамит, Кацо, яхшы тергев этип, къарасанг, дюньяда маънасы болмас бир зат да яралмагъан, гъар затны янгыз ону учун (дагъыларда болма болмайгъан) негер, не учун деп белгили борчу бар. Гъар жан, гъар адам, гъар тил, гъар сёзде, шо келпетде яралыр. Ондан къайры да, илмулар бизин шулай ойгъа тебере бара – тувгъан болгъан сонг гъар гиччи, уллу зат дюньялыкъда даимге къал, гъаваларда бютюн умуми бирликде липиллеп туруп.

Шону учун биз экспедицияны вакътисинде Дербентден сонг эки-уьч юртда бир тамашагъа къаршы болдукъ. Ону гъакъында уллу оьмюр чагъындагъы къатынгишилерден эшитген эдик. Олар булай дей эди. Алдынгы заманларда инг билимли адамланы арасында юрюлеген «къаргъа» тил деп, айтгъанын болдурагъан тил болгъан.

Хазар тайпаланы арасындагъы къарайымланы аты да шо сёзден алынып айтылгъан. Олар бырынгы халдей халкъдан къалгъан бутакъ болгъан.

Мен бу ерде ону сёзюне къошуп: «олар Къырымдан», – дедим.

Николай Яковлевич шосагъат:

– Къырымдан. Озокъда, Къырымдан, тек Къырым татарлардан тюгюл, къараимлени кёплери Польшада, Прибалтикада, гъатта Испанияда да яшайлар....

Абдулгъамит, шо «къаргъа» тилни теренден ахтарма тарыкъ эди. Ону, мени къаравумда, биз, алимлер, етип болмай турагъан сыры бар. Мен бир керен къайда эди бир конференцияда шо «къарны», «къаргъа» тилни масъаласын арагъа салгъан эдим. Салсам салайым, иш дагъы ариге бармады. Бу бек уллу масъала. Билемисен, мен бир керен сизин тилни билеген, ону гъакъында язгъан Юлиус Немец булан ёлукъгъанда, о магъа мен бир де къаравулламайгъан кюйде булай бек тамашаны айтды. О не айтды десенг, иш этип къарагъанман, сиз гюржю ибер - кавказ тилге ювукъ тил деп гъысап этеген испаниядагъы баскланы тилинде 40% къумукъча айтылагъан сёзлер. Мен о ерде огъар болма кюй ёкъ деп инкар этме къарадым. Амма ондан сонг ойлашып къарап, хас ахтарыв этип къарамасам да, ичимден рази болмай болмадым.

Неге тюгюл де, Абдулгъамит, бизин гюржюлер ва сизин Дагъыстан къыпчакъ къумукълар узакъ тарихлени боюнда аз къатнашывлар юрютмеген. Дагъысын айтмай къойгъанда, гюржю тухумланы арасында савлайын, къумукъ тухум тайпалар бар. Нечик болмай, бола. Белгили чи, гюржю пачаланы сакълыгъын юрютеген бир-бирде 20 – 40 минг къыпчакълы къумукъ асгерлери бола болгъан. Сагъа къайсын бирин айтайым, мени бу тайпа къопсувларымны бир ахырын бизин ортакъ ювугъубуз Алёва язып алгъан эди. Газетлерде чыгъараман деп. Сизге Къумукъгъа экспедициялагъа гелгенде оъзюмню гёзлерим булан гёрдюм, къулакъларым булан эшитдим. Эндирейде, Таргъуда, Гюйдюрмесде, Борагъанда, я сизин йырларыгъыз чы туп-тувра бизин гюржю хор йырлавланы узатылыву йимик, мукъамларыны созулушу бизин халкълар бири-бирине къол узатып яшагъанны аламаты йимик чалына. Уъстевюне дагъы да бир зат айтайым. Бизде китапларда да бар язылып, халкъны арасында да сёйлене тарихдеги (орта юз йыллар) гюржюню пачасы Александр (Алиаскендерни) атасын Дагъыстан къумукъ къыпчакъланы бийи Чопалав бизин гюржю пачаны къызына уйленип, шо мен айтагъан Александр – шо Чопалавны уланы. Александрны заманында бизин гюржюню Персия ва Туркия аралыкълары бек гючлене. Бу да азлыкъ эте буса, тувра Тифлисни ювугъунда о заманлардан берли орун тутуп мекенлешип турагъан, тап-таза сизин тилде сёйлейген оъзю де борчалылар деп айтагъан халкъ бар, оланы арасында болуп, ахтарывлар этип къарагъанман. Бу бизин Дагъыстангъа – къумукъгъа барып, кютген экспедициялардан сонг эди. Мен о заманда да оланы билимли адамларына айта эдим: «Гъей, сизин халкъны аслу бутагъы Дагъыстанда, къумукълар». Айтсам, айтайым, ювукълашыв, гъаллашыв масъала гъалиге ерли де еринден тербенмеген.

Магъа бир керен Алёва: – Я, Николай Яковлевич, бизин къумукъда, кюлеп къатып, сенекдей болуп къалды дейген гезиклер ёлугъа сёз арада. Бизде сенек бичен юклейген алат, ону кюлкюге нечик аралыгъы болмакъ бар? – деп сорады. Мен огъар къайтара сораيمان:

– Сизин уллулар бу тенглешдиривню нечик англата?

– Гъай, бырынгыдан шолой айтыла гелген деп къоялар, – деди.

Мен шо ерде Алёвагъа ойлашып къарама ярай деп, токъташдырып жавап берме болмадым. Амма шо «сенекге», ону булан бырынгылыкъгъа къайтып-къайтып геле турдум.

Мен яшдан берли озюнден айрылмагъа болмайгъан бир ич инанчым бар. Иш этип айтмай бусакъ, озлюгонден сагъа уяв чакъда герген тюш йимик, тюшюнов йимик гелеген эсленив – о бир яшавгъа чыкъма, болма турагъан аламанны белгиси.

Муна бу гезикде мен лап деп, бырынгылыгыбызгъа чомулдум.

Къумукълар – кимерлер – скифлер деп айтылса да, эжелги тарихлери де ... дюньяны эллеп, Гиччи Азиягъа, Орта денгизлеге, Къаппадокиялагъа ва гъатта Румлагъа – Римлеге аякъ басып, эллеп къайтгъан тайпалар. Шо къумукъ халкъны бырынгы «сенеге» (кюлеп къатып къалагъан) бырынгы греклени арасында бек кюлкюлю пьесалар языву, яратыву белгили болгъан Сенеканы атындан болсун герек, бу мени фантазиямны Алёва ювукъ да алмады. Инанмакъны чы деп, мен огъар шу ерде бырынгылыгыбызны яхшы ахтар, айрокъда тилигизде шу тайпа сенеклер дагъы да чыгъажакъ, – деп буваргъан эдим.

Абдулгъамит, Кацо, мен неге гъалиде шо оюмда къаламан. Ону да сагъа айтайым.

Бары да динлени кюрчю китапларында таймай ёлугъагъан булай токъташдырив бар: инсанны гъар этгени, айтгъаны, гъатта ичингден ёрагъанынг эки де инбашда олтургъан малайиклер бир бошамай язып туруп. Сайки, эки китапгъа башгъача буруп айтгъанда буса, о китапланы бири – жангъа языла, биревюсю буса, къангъа языла. Жандагъы эсде къалар, бириси о дюньялагъа етер, ону булан бирлешер. Къандагъы буса, къайтып - къайтып яшавгъа геле турар. Айтагъаным, тах тюбюне етме болсакъ, бугюнлерибизде бырынгы урлукъ себилгендей, минг тюрлю сенеклер бар арабызда айланагъан. Янгы тыныш алгъандай болуп, Н. Я. Марр дагъы да булай дей: Алёвагъа сен Каппадокия деп эшитгенмисен? – деп сорайман. Бир зат да айтмай. Неге тююл, ол мен озюмню соравума озюм жавап бережекге уйренген. Бу гезик де бир зат да айтмай, магъа къарап, мен не айтарын къаравуллай.

– Олар, Къаппадокълар, бырынгы Кавказдан къанатланып гетген Къапкъай сизин къыпчакълар. Грек тарихчилер язагъангъа гере, кимерлер. Олагъа дагъы да римлер, греклер – триэрлер дей болгъанлар. Олар ону Римни де тарихлерде Рим гъалгъа чыгъаргъан. Шону учундур Атиллагъа Рим Ватикан пачасы Лев иш этип гелип, шу гъалны англатма болгъаны ва шону булан бирче Атилланы асгерлерини Римни ахырына ерли дагъыландырма чыкъгъан ёлундан къайтармагъа.

Неге тююл де, Ватиканны башчысы Лев озю де къаппадокъланы тилин де билеген болгъан ва оланы наслуларыны къалдысы болгъан. Муна шу тайпа тарихи гелишни гъисапгъа алсакъ, сизин къумукъдагъы «кюлеп сенекдей» болмакъны маънасына яхшы тюшюнге башлайбыз.

Дагъы да биз бизин экспедицияны заманында бир Къапкъаягент деген ерде болдукъ, ондан таба юрюшюбюзде Къызлар шагъар бойгъа гелдик. Мунда бизге къапкъай ёлну гъакъында хабарлагъанлар ёлукъду.

Бир къумукъ гиши мен Алёвню кёмеги булан лакъыр юрютегенде магъа булай дегени эсимде:

– Сен шо сёзню (къапкъай) бир-нече керен къайтарып-къайтарып айт гъали, ахыры о сёзню маънасы сизге озлюгонден ачылажакъ, – деди. Къарадым.

Гертиден де, къапкъай къайтара айтагъанда, ахырында къапкъасгъа айла-

нып къалды. Шолай болуп чыкъды. Ону ичинде де хазарланы тамур макан аты «къас», «хаз» чалынды. Мен о заманда да инана эдим, гъали де шо къаравумдаман. Хазар Кавказгъа, бир-бир алимлер гъитинип гёрсетме сюеген кюйде, якъдан гелип ес болгъан халкъ тюгюл. Тамур миналы Кавказ халкъ. Кавказны ахырына ва герти кюйде кавказлыланы кавказланмагъы да хазарлардан, Хазар пачалыкълардан башлангъан...

Дагъы ёкъ эсе, бары кавказ тиллерде аслам оьлчевде тюрк, къумукъ, хазар къатлаву болмагъанын тапмассан. Шунда да мен яребликни аламатын гёремен. Ю. Немет де, Г.В. Смирнов да башгъачалай айтмай кьойгъан заманда шу ойгъа геле эди.

Бу къайдалы ойлары айтма туруп, эсимде, Ю. Неметни гъатдан озуп гетеген гезиклери де болмай тюгюл эди. Бир керен ол магъа: «Шотландиядагъы валдайланы арасындагъы кумурик къавум къумукъ тилде сёйлей», – деп, мени инандырма къарады.

Иш , тергегенде, олаймы, башгъачамы? Заман гёрсетир. Тек мен билеген булай бир зат бар. Бизде, гюржю арада таймай айтылып юрюлеген гюржюлю бийни утгъан Къапкъай батырны йыры деп йыр бар. Дагъы къайсын бирин эсгерейик, шо мен айтгъан Чопалавадан тувгъан бизин Александр пачаны агъаларыны бири Солтан -Мут Туркия, Макка, Мадина якълагъа гетип, аты айтылгъан асгер башчысы бола. О буса Константинопольну Стамбулгъа айландыргъан заман.

Дагъы да, гъасили, бизин Къумукъгъа экспедицияны гюнлеринде не эшитдим десенг, сизин Терик оьзен ва Борагъан бойда Акъ аракъ деген «полов» къумукъ Атрек хан къургъан шагъар болгъан, артда ону аты Гиччи Мажаргъа айлана. Уллусу Ставрополь якъдагъы. Онда да бардыкъ. Ташлангъан талам-такъышгъа тарыгъан къабурларын эслесек тюгюл, дагъы айтма чакъы зат тапмадыкъ. Бургун Мажар къазакъ юртда да болдукъ.

– Абдулгъамит, йыракъ ер тюгюл, заман табып, Тифлисни трапында турагъан борчалы къавумлар булан ёлукъма кюй тап. Мен сени инандыраман бирдагъы бир янгы къумукъ халкъ булан табушгъандай болажакъсан. Абдулгъамит, ал гъали, инивюм, ал гъали аякъланы гюржюаниге бирдагъы гьюрмет этейик. Аякъланы гётерген сонг, Николай Яковлевич мен ишлейген институтну ишинден бираз сорав этген сонг, дагъы да къайтып мен оьзю белгилеме кёмек этген диссертациямны темасына чыкъды. Ол булай деп сёзюн узатды.

– Мен сенден, Абдулгъамит, оьзюмню ахтарывларым учун да кёп затны къаравуллайман. Мен янгылышмай бусам, сени теманг – Къумукъ тилни болушуну тарихи тармакълары (Исторические истоки кумыкского языка). Сонг да булай эсиме геле – бугюн биз сёйлейгенни сени ахтарывунг учун бир-гъара пайдасы болмай къалмас. Чинкдеси, сен айтгъан (сен тапгъан) къумукъ тилни тарихинде янгыз сен айтгъан болур ва шо янындан бизин барыбызны да байыкъдырар деп умут этемен, – деди ва къумукъ тилде гюржю тавуш булан шиъру охума башлады.

**Аллагъ деген ач къалмас,
Тойгъунча сабан салса,
Сюйген досун гиши алмас,
Гиши алгъанча оьзю алса!!!**

Бу эндирейли, бизге айтып англатгъан кюйде гениальный шаир Ансарны сёзлери...

Мен де, мени сыйлы учителимни – Н. Я. Маррны хасияты, берекетинден къуванымпы яда ичген чагъырым кавлу таъсир этипми, къуванчлы гьалда огъар:

– Къумукъда, бизде о сарын булай башлана деп:

**Ананай, десем-десем,
Десе не бола дагъы,
Сюйгенине сыр чечип,
Оълсе не бола дагъы, – деп къошдум.**

Николай Яковлевич, бирден-бир хошланып, еринден енгил туруп, «маса-ди дасси» деп бир гюржю сарынны айта туруп мени уьстюме гелип, мени генг къучакълады.

– Абдулгъамит, Кацо мой, мен айтаман чы бизин йыр мукъамларыбыз бир. Сиздеги де десем, бизде де десем! О бизин ругъ бирликни музыкасы, – деди, дагъы да айтаман чы эндирейли Ансар, гертиден де, гениальный халкъ ва гъакъ бирлешдирювчю, – деп, туруп барып еринде олтурду.

Ондан сонг иш онда тюгюл, – деп, бек завхлукъда сёзюн узата туруп, Николай Яковлевич, мен муну булан сени бир башгъа агъамиятлы затгъа тергевюнгню бакъдырма сюер эдим. Къумукъ тилде йимик дагъы дюньяда бир тилде къыйышыв сингармонизмлик табып, гёрсетип магъа гъеч ким болмажакъ! Гёрсетмежек, неге тюгюл – ёкъ.

– Абдулгъамит, мен сагъа айтайым, шонча да кёп тюрк тиллени арасында йимик бири бирине ювукълукъ сакълайгъан тиллени мен гёрмегенмен. Бу негер шагъат бола деп сорагъанда, шексиз, биз оланы бырынгылыгъындан, оланы эжелги девюрлерден берли цивилизация ёлун дюньядагъы агъвалатланы кёп толкъунларын сезе туруп, бизин замангъа етгенлигинден сёз башлама герекбиз!? Сингармонизм закону буса, таза сизин къумукъ тилде, гъар - бир тергевлю ахтарыв учун о бир гъали болгъанча да гъисапгъа алынмай барагъан уллу аламат. Бир башланагъан бувун яда сёз, бютюн айланагъа оьз барлыгъына таянып талап яратып, оьзюню дюнья арадагъы болуш тизимин белгилей. Муна, шу ерде шо Ансарны сатырларына къулакъ асып къара гъали, шолай болуп чыкъмаймы, кюйленген къыллар бири-бирини нечик янсыллыкъ, сонг нечик музыка-макъам ярата, тап шо кепде сатырдан сатыргъа гележекни гъали де ёкъ затны сураты, келпети амалгъа гелмеге башлай.

– Абдулгъамит, яхшы ойлашып къарасакъ, бу сизге, сизин тилге тенгинини оьзюнден гелеген бир сыралыкъ, къудрат гюч, ону сыкъ тюбюне етмек учун нечакъы чалышма тюшежек.

Булай имканлыкъ бериле болгъан сонг тилибизге, о чу бизин тангалабызны белгилей, – деп, оьз-оьзюне, мен барны да унутуп, сыр чечегендей соравсуз сыралашма башлады.

Шо гюн ол дагъы да В. Д. Смирновну къолунда кёп йыллар алда чыкъгъан къумукъ тилни грамматикасын гёрдюм ва сизин якълы Пинти Гъасанны айры

китап этип чыгъаргъанда, шо оъзю В. Д. Смирнов дегени шолай да магъа чап-чабувул къайда да «Къумукъча Лейпцигде Библияны печат этилмеги М. Османовну да ва Заллеманны да бирчелик чалышывуну натижасы ва олайда биз Алёва булан бирче барып Къазияуртну уллу межитини къалкъы потологу толуп юзлер булан, минглер булан къольязывлар гёргенде, биз Дагъыстан Совнаркомну председатели Къоркъмасовгъа бу байлыкъны гъайын этме кюй тапмакъ деп, тилек кагъызны язгъан эдик дегени бир де унутулмай мени эсимде къайгъы-дерт болгъан эди ва гъар эсиме гелген сайын юрегимде учителимни Н. Я. Маррны эсден таймас гъалеклендире турар эди.

Шоллукъда мен де Абдулгъамит Нугъаевични, Н. Я. Маррны гъакъын-дагъы эсделик язывларымны ахыры тюгюл буса да, танапус билдиремен. Заман болса, дагъы да къарама къастым бар.

* * *

Гъали мен айтма сюеген зат, Салев, 1923-нчю йылны гюзюнде эди. Школада учитель болуп ишлеймен. Ботаюртдан бир инангъан ёлдашым Яхсайгъа гелип, магъа бек уллу тамашаны айтып гетди. Оъзлени юртунда яшайгъан уллу чагъындагъы Минажитдин деген мюлкю къазанышлы гиши бар экен. Оъзю де сакъат, сынтыкълап юрюйген адам. Минажитдин Зайнулабитни гъакъында тамаша затлар хабарлай. Агъайымланы гюллелейгенде чалны арасындан къарап, гёрюп тургъан болгъан. Оъзю де мундан алда да адамлар айтып эшитген болгъан. Зайнулабит ва буртунайлы Бадрютдюн бизин къумукъ адатлагъа гёре бири бирине агъалыкъгъа, иниликге айтылгъан яшлар болгъан. Тенглилер, Яхсайда бирче мадрасада охугъан. Бадрютдюнню ата-сыны агъасы Буртунайдан гелип, Яхсайда яшап, шо мадрасада арап тилден дарслар юрютеген гиши болгъан. Бу маълуматланы магъа гелип ботаюртлу Юсуп, оъзю де учитель болуп ишлейген ёлдашым билдирди. Бир гюн сёйлешип ону юртуна иш этип бардым. Минажитдинлеге бармай, ону Юсуплагъа чакъырып, сорав лакъырыбыз болду. Минажитдин мен Зайнулабитни тувра иниси экенни билгенде, тёмей - чачмай шо гюнню суратын болгъан кюйде хабарлады.

Къазакъланы асгерлеринден юртну ичи толгъан эди. Не этейик, къолубуздан гелердей бир чара да ёкъ эди. Юртда къазакълар бир нече уйню оьрген отгъа айландыргъан эди. Биле эдик, Зайнулабит, Бадрютдюн юртлу Абдулханланы уьюнде яшынгъан эдилер. Шонда Зайнулабит: – Мени учун савлай юрт, авул кыйынлыкъллагъа тарымасын, – деп, ону ювугъу Абдулхан нечакъы токътатаман деп къараса да, уйден чыгъа, оъзю барып къазакъланы себине тюше. Бу чыкъгъан сонг, биз де къалмайбыз деп, Бадрютдюн ва дагъы да бир нечелер де чыгъып, Зайнулабит булан янаша токътадылар. Буланы савутларын тюбеклер тиреп, чыгъарып алдылар. Мен чалны ари ягъында яшынып бар затны эшитип, гёрюп тураман. Ботаюртлу Дербентхан, Зайнулабит ва Бадрютдюн бири бирине гелип, гетип юрюйген айрылмас ювукълар эди. Дербентхан юртдагъы къазакълар булан болгъан атышывда Зайнулабитден уьч гюн алда авур яраланып оьлдю. Шо гюн буса, Зайнулабитни, Бадрютдюнню къолларын артына байлап, шёшеге

кыялларыннан шёшгелерин де алып, янаша тургузуп, буланы намусларына тиеген сёзлер айтып, бир затлар билме сююп, мысгыйлап сораулар берип, айлана эдилер. Зайнулабит оьзлеге суд гесме сюеген офицерге кьатдырып жавап берди. Зайнулабитни жавапларындан сонг, шо месепсиз бир кьазакъ тююл эди, оьзю яхсайлы бизин якълы, тапанчасын сувуруп, Зайнулабитге тиреп урмалы оьзю де болду, чакъма турагъанда Бадрютдюн: «Вёре, агъайым!» – деп кычырып, Зайнулабитни кьаркьарасы булан ябуп токътады. Тапанча чагъылды, тап ону тёшюне, юрек боюна тийди. Муна, шу мюглетде дагъылар бары да эшитеген кюйде Зайнулабит булай айтып кычырды:

– Бадрютдюн, иним, йыгъылма, кылычынга таян, уллу Аллагъыбыз, Тенгири оьзю гёрсюн биз оьзюню нечик кьулларыбыз. Шо мюглетде ону оьзюне де шо бир адамны кьолундан тапанча чагъылды.

Кьалгъандагъы, оланы экисин де йыгъылып ятгъан кюйлени айтып, заман гетген буса да, сизин де, кьарап гёрюп тургъан мени йимик кьарныгъызны чиркитмейим. Гьейт, Тенгирим, игит уланланы бизге оьлтюрюп гёрсетмесенг не бола, – деп, Минажитдин сёзюн тамамлады.

Биз де ону арты булан кьол яйып, дуа охуй бир нече заман тургъан сонг, адагъан адамлардай болуп, бир-биревден айрылдыкъ.

Уйге кьайтгъан сонг, бу хабарны, ону да ичинбушдурмайым деп, анабызгъа айтмай кьойдум.

Шу эсделиклени язагъан мен, Салав Алиев, магъа шу болгъан ишни айтагъанда оьзюню, Абдулгъамитни бети акъ кагъыздай агъарып гетгенни эследим.

Шу ерде мени эсиме шулай ой гелди.

Анабызны уйленген яш кьатынлагъа этеген баш алгъышы булай эди:

– Танглар гёрюп кьанмас уланлар табыгъыз!!!

Гелигиз, бугюн биз де шогъар, шо алгъышгъа «Амин Аллагъ!» – деп дуа кыялайыкълар!

27.07.2017й.

Ана тил – алтын хазна

Абдулкерим САЙИТОВ,
педагогика илмуланы кандидаты

КЪУМУКЪ ТИЛДЕ ТОКЪТАВ БЕЛГИЛЕНИ КЪОЛЛАНЫШЫНЫ КЪАЙДАЛАРЫН КЪЫСГЪАЧА ГЁЗДЕН ГЕЧИРИВ

Къумукъ тилни пунктуациясы бугюнге ерли илму гёзден ахтарылмагъан, гъатта о гъакъда айрыча язылып чыкъгъан илму макъалалар да ёкъ деме ярай. Пунктуацияны къайдалары аслу гъалда орфография сёзлюклени гиришив сёзлеринде берилген. Оъз заманында орус тилден алынган къайдалар буссагъатда да къумукъ орфография сёзлюклернинде, аз-маз алышынып, къолланып тура. Шо къайдалар кёбюсю гезиклерде къумукъ тилни оъз хаслыкъларын гёзалгъа тутмай буса да, оланы къолланышында эки де тилде кёбюсю къыйышып геле

Къумукъ тилни школалар учун чыкъгъан биринчи грамматика китаплары аслу гъалда орус тилден гёчюрюлюп, къумукъ тилге болагъан кюйде къыйышдырылып чыгъарылгъан. Шо себепден школалар учунгъу китапларда берилген токътав белгилени къоллав къайдалары тюрлю-тюрлю, бир йимик тюгюл, авторланы пикрулары рас гелмей. Шону бирдагъы аслу себеби–къумукъ тилни синтаксисини теория якъдан мекенли ахтарылмагъанлыгъы, айрокъда, простой ва къошма жумлаланы къурулуш-маъна аралыкълары. Мисал учун, тенгleshдирип къарасакъ, орус тилдеги иерченли къошма жумланы тюрлюолери къумукъ тилде де гёрсетилген. Гъакъыкъатда буса олай болмай. Дюнъяда къолланагъан бары да тиллени ортакъ аслу функциясы сёйлев (языв) бола, амма шо сёйлевню формалашыву, амалгъа геливю тилде къолланагъан жумлаланы тюрлюлюгюнден, текстни къурулушундан, демек, гъар тилге оъзюне хас айрылыкълардан гъасил бола.

Орус ва къумукъ тиллер оъз хасиятларына гёре бир-биринден арек, башгъа-башгъа бёлюкlege гире: къумукъ тил агглютинатив (бу тиллерде сёзню тамуруна бирини артындан бири гелеген, бир грамматика маънасы булангъы сёз этив ва сёз алышдырыв къошумчалар хас), орус тил флексия (бир къошумчаны бир нече грамматика маъна гёрсетеген) бёлюкге гире. Оланы тил къураллары да рас гелип болмай. Мисал учун, орус ва къумукъ тиллерде иерчен къошма жумлалар къоллана, амма оланы маъна-къурулушунда кёп башгъалыкълар бар. Орус тилдеги иерченли къошма жумлаланы бир-бир журалары къумукъчагъа простой жумла булан гёчюрюле (масала, иерченли белгилевюч жумла, бир-бир иерченли толумлукъ жумлалар ва ш. б.); оланы иерчен бёлюклери де бир йимик къолланып болмай. Айры жумла

болмакъ учун сѣзлени жыйымында битген пикру, хабарлыкъ (предикация) болмагъа герек. Орус тилде гъар къайсы къошма жумланы бѣлюклерин аласакъ, оларда предикация бар, къумукъ тилде ёкъ. Тенглешдир: *орус тилде – Я встретился с человеком, который в тот момент видел тебя; къумукъча – Мен шо заман сени гѣрген адам булан ёлукъдум.* Орусчасы – белгилевюч бѣлюгю булангъы иерченли къошма жумла. Мунда эки де бѣлюкде предикация бар. Къумукъча гѣчюрюлгенинде олай предикация ёкъ. Бу генглешген белгилевючю булангъы простой жумла. Бу масъала савлай тюркологияда да чечилип битмеген. Алимлени огъар къараву тюрлю-тюрлю. Шулай гъаллар жумлада, текстде токътав белгилени къолланышын да булгъай. Буссагъат къолланып турагъан школа китапларыбызда шу иерчен къошма жумлаланы орус тилде йимик бѣлюклерин булан, санав якъдан да къыйышдырып бергенлер.

Гъалиге ерли иерчен къошма жумла деп саналагъан жумлаланы бир тайпалары (олагъа тил илмуда инфинит формалар дей) бугюн де грамматикада айры къаралмай: олар иерчен къошма жумланы бѣлюгю деп санала, оланы янында токътав белгилени къолланышы да тюз берилмей. Масала: *Сен сююнегенге биз де сююнебиз.* Шу жумла къумукъ грамматика китапларда иерчен толумлукъ бѣлюгю булангъы къошма жумла деп къарала. Мунда орус тилни таъсирлиги гѣрюнюп тура. Тенглешдир: *Мы также радуемся (рады) тому, что радуешься (рад) ты.*

Гертиден де, орус тилде бу жумла иерченли къошма жумла бола. Хы йлы озге тюрк тиллерде булай жумлалар простой жумлаланы бѣлюгюне гире. Бир-бир алимлер оланы айры уллу бѣлюкге гийире (биз шоланы гъалиге юрюлеген кююнде кююп турабыз).

Къумукъ тилде гъалишликлени ва гъалишлик байламланы янында токътав белгилени къолланышыны къайдалары бугюн лап да булгъавур сакълангъан къайдалар (шо себепден биз бу ишибизде «Айыргъычны къолланышы» деген бѣлюкде оланы устьюнде айры айрыча токътагъанбыз). Орус тил булан тенглешдиргенде къумукъ тилде оланы къолланышы бюс-бютюнлей башгъа. Шо себепден гъалишлик байламлары булангъы жумлаларда токътав белгилени къолланывун белгили бир къатты къайдагъа гийирип низамлашдырма тарыкъ. Масала:

Яш къоркъуп йылады. – Мальчик, испугавшись, заплакал.

Школада яшланы уйретивде муаллим булай гъалланы тенглешдирип англатмагъа герек.

Ондан къайры, бир-бир простой ва къошма байлавучланы (*ва; ва амма; я, яда; неге тюгюл; деп* ва ш. б.), тувра ва къыя сѣзню янында токътав белгилени къолланышын мекенлешдирмеге тюше. Булай гъал янгыз къошма жумлаланы къолланышында тюгюл. Къумукъ текстлерде генглешген простой жумланы ичинде айрылгъан уюрлер, къошумлукълукълар, гиришген сѣзлер ва жумлалар, бир жынслы уюрлер ва ш. б. эркин къоллана.

«Гиришив сѣз, гиришген жумла», «къошумлукъ», «мекенлешдиреген сѣз ва мекенлешдиреген жумла» деген англавлар грамматика ва маъна якъдан мекенли кюйде, оз хаслыкълары гѣзалгъа тутулуп, бир-биринден айрылмагъан. Шоларда токътав белгилени, орус тилде йимик бир кюйде, бир къайдагъа гийирип къолламагъа бажарылмайгъан ерлери кѣп бар. Шо себепден оланы янында токътав белгилени къолланышы булгъана.

Тил осье туруп, токътав белгилени функциялары ва маъналары генглеше. Мисал учун, уыч бюртюк, узун гъыз, тырнакълар, тувра сѣзде, лакъырда (диалогда) къолланагъан токътав белгилер гъариси янгыз бир къайдагъа таби болуп къалмай.

Аслу пунктуация кьайдалар кьабул этилгенли, кьыркь йылдан да кьолай бола. Ондан берли кьумукь тил оьсген, гьалиги кьумукь тилде пунктуация кьайдаланы кьоллав шартлары алышынгьан. Шо себепден кьумукь тилде, айрокьда публицистикада, печат этив ише буссагьат кьолланып турагьан пунктуация нормалардан тайышывлар кеп ёлугьа, демек, кьабул этилинген кьайдаланы ва оланы практикада кьоллавну арасындагьы кьаршылыкьланы тайдырып, бир ёрукьгьа салмакь тийишли болуп токьтай.

Шу масьалаланы агьамиятлылыгьы пунктуацияны кьумукь тил илмуда айрыча оьзбашлы бёлукь этип кьарамагьа тюше.

Токьтав белгилер авуз (сёйлев) ва языв (охув) тилде жумлаланы, оланы бёлукьлерин, айры-айры сёзтагьымланы айрылагьан кюйлерин гёрсетеген шартлы ишаралар. Айтылагьан пикрубуну толу кюйде англатмакь учун сёйлевиюбюзде биз бир-бир ерлерде аз (кеп) пауза этип (мюгьлет) токьтайбыз, бир-бир сёзлени, жумлаланы айтагьанда тавушубуну гётеринки гьис булан айтабыз, бирлерин алаша кюйде айтабыз, айтылагьан кююн алышдырабыз, демек, гьар токьтав ишараны оьзюне хас паузасы бола. Токьтав белгилер болмаса, шоланы тюз кьолламаса, языв тилни охуп англамагьа кьыйын, айтылагьан аслу пикруну тюз англамай кьоймакьлыкь бар, гьатта терс англап кьоймакьлыкь да бар.

Пунктуация тилни культурасы булан тыгьыс байлавлу, ону бир даражасы бола. Шо саялы текстни ясавда ону пунктуациясын тюз кьурмакь бек агьамиятлы.

1989 -нчу йылда чыкьгьан «Кьумукь орфографиясы ва орфография сёзлюю» деген китапда Ж.М. Хангишиев булай мисал гелтире: «Токьтав белгини маьнасын гёрсетмек учун, Гь Анварны бир шиьрусундагьы сатырланы тергеп кьарайыкь. Шиьруда булай айтыла:

**Савгьан сютдей акь досум,
Сувгьа гел тюш авгьанда.**

Биринчи сатырда досгьа савгьан сютдей акь («нечик акь?») деген суратлав бериле. Шаирни 1985 -нчи йылда чыкьгьан «Мени харшым» деген китабында сютдей деген сёзден сонг запятой салынгьан: «Савгьан сютдей, акь досум». Тек шаир, бизин оюбузгьа гёре, «савгьан сютдей досум, акь досум» деп ойлашмагьан, «сютдей (сют йимик) акь» деп ойлашгьан. Мунда запятой маьнаны алышдырмагьа имканлыкь бере, шиьруну чеберлигин кемите» [Хангишиев; 1989: 21].

Ибрагьим Керимовну «Кьумукь тилни кьужурлу грамматикасы» деген китабында «Запятойну заралы» деп, кьумукь юртланы бирисинде болгьан, яшавдан алынгьан мисал гелтирилген. Муна шо мисал.

Гече экев чабушуп, бирисине оьлер яра тийген. Орамдан оьтюп барагьан бирев, яралангьан гишини гёрюп танып, гётерип ювукьдагьы абзаргьа элтген. Кьапу тюпде ял алмагьа токьтагьанда яралангьан гиши: «Бадави магьа чанчды», – деген.

Кёмек этип, ону гётерип алып гелген гишини аты шолай болгьан. Лап шо вакьтиде кьабакь алдан оьтюп барагьан экев, шо сёзлени эшитип, яралыгьа Бадави чанчгьан деп англагьан ва юртгьа шолай хабар яйгьан. Яралы, дагьы эсге гелмей, шо гече оьлген. Бир гюнагьсыз Бадави эки шагьатны гёрсетивю булан судгьа тюшюп, он йыл туснакьда туруп кьайтгьан [Керимов; 1982: 17]

Шу янгылыш нечик тувулунгьан?

Кьаны гетип, гьалсыз болуп турагьан яралы англатмагьа сюеген затын

тийишли кюйде айтып болмагъан. Бадави ким экени токъташдырылмагъан: яралы озюне багъып сэйлеген адаммы (Бадави, магъа чанчды) яда бугъар чанчгъан адаммы? (Бадави магъа чанчды).

Бу ерде орусларда къолланагъан белгили, къанатлы сёзлеге айлангъан жумланы тенгleshдирип учун гелтирмеге ярай: «Казнить нельзя помиловать». Шунда эки ерде айыргъыч салынмагъа бола ва шо себепден жумланы маънасы бюс-бютюнлей алышына:

«Казнить, нельзя помиловать! Казнить нельзя, помиловать!».

Булай мисаллар къумукъ тилде де бар.

Тенгleshдиригиз: *Шу китанны алма кьой! – Шу китанны алма, кьой! Гетме кьара – Гетме, кьара; ябушма кьой – ябушма, кьой; алып гетме тарыкъ – алып гетме, тарыкъ* ва ш. б., тек жумланы маънасын алышдыривда ургъуну къолланышы айыргъычдан да агъамиятлы болуп токътай. Эгер ишликлерде ургъу -ма гесекге тюше буса (инфинитив), айыргъыч да болмай, пауза да болмай; тюшмей буса (инкарлыкъ), айыргъыч булан айрылып, пауза этиле.

Шу мисаллар оърде айтылып гетген пикруну гертилей.

Авуз тилде язывдагъы токътав белгилени къуллугъун пауза ва интонация кюте. Оърде айтылып гетгени йимик, гъар токътав белгини озюне хас интонациясы бар (хабар, сорап, тилев, чакъырып ва ш.б.). Амма тилде пауза да, токътав белги де, айрокъда айыргъыч, гъар заман рас гелмей: тилни законларына гёре жумлада гъар пауза этилеген ерде айыргъыч салынмай, гъар айыргъыч салынгъан ерде пауза да этилмей.

Масала: *Алдым кьоз, сатдым кьоз – кьалды магъа жагъыр-жугъур* (фольк.). Шу жумлада айыргъыч салынгъан ерде пауза гъажатлы тюгюл. Мунда грамматика кьайдагъа гёре айыргъыч бир жынслы уьюрлени айырмакъ учун къоллангъан.

Къумукъ тилде иерченли кьошма жумлада иерчен бёлюк баш бёлюкге гелиш кьошумча булан байлангъан буса, къумукъ грамматикадагъы кьайдагъа гёре баш ва иерчен бёлюклени арасына айыргъыч салынмай, амма айтылышда бирлерини арасында пауза этиле, бирлерини арасында этилмей. Шону сэйлев процесс озю талап эте.

Мисаллар: *Сен гелгенге биз бек сююндюк. Сен гелгенни атанг арип гёрдю* – иерчен толумлукъ бёлюклери булангъы кьошма жумлалар, **-ге, -ни** гелиш кьошумчалар булан байлангъан; айыргъыч да ёкъ – пауза да ёкъ.

Сен каникулагъа чыкьгъанда / юртгъа баражакъбыз. Сен кьайтгъанда / ишге биз де кьошулажакъбыз – иерчен заман бёлюклери булангъы кьошма жумлалар (айыргъыч ёкъ – пауза бар). Тек булай жумлаларда сёзлени ерлери алышынып къолланса (маъна ургъугъа гёре), пауза болмай. Тенгleshдир: *Сен каникулагъа чыкьгъанда баражакъбыз юртгъа* (иерчен бёлюгю хабарлыкъдан башлана). *Ишге биз сен кьайтгъанда кьошулажакъбыз* (иерчен бёлюк баш бёлюкню ичинде гелген).

Шулай гьаллар къумукъ тилде кёп ёлугъа, шо саялы, янгылышланы алдын алмакъ учун тилни грамматикасын яхшы билмеге герек, неге тюгюл язывда токътав белгилени къоллагда ёлугъагъан хаталаны себеби шондан гьасил бола.

Супуяханым
БИЙБОЛАТОВА

АНА ТИЛИМ

Ана тилим, теренинге чомулуп,
Тарихингни ахтармагъа сюемен.
Къумукъ деген кёплер орусгъа айланып
Барагъангъа ичим янып, гюемен.

Къумукъ тилни къорумагъа герекли
Яшынгуллунг якъ-якълагъа чачыла.
Ер юзюнден сен ёкъ болуп къалар деп,
Нече гечем, гюнюм гете талчыгъа.

Шагъарлагъа гёчсе, сени сан этмей,
Орус, ингилис, немис тиллер сайлана.
Ана тилни аямагъа гереклер
Тыш уълкелер тиллерине байлана.

Къумукъ тилде кемий бара дарслар да,
Ондан эсе ингилис тил къолай деп.
Дюнья шаргъа болажакъ дей шо тил ес
Къайда барсанг, ингилисче англай деп.

Унуталар ,къумукъ тил де бир заман
Халкъ арада ортакъ тили болгъанны.
Аресейни башын тутгъан пачалар
Къумукъ тилде нече кагъыз алгъанны.

Унуталар, Кавказ элде охувлар
Къумукъ тилде юрюлгенин бир заман.
Къайтармагъа кюй буса эди гене де
Шо гюнлени Къумугъума, гъай аман.

**Нурьяна
АРСЛАНОВА**

АНА ТИЛИМ

**Гъар адамны инг де аслу борчу бар—
Ана тилин анасындай якъламакъ.
Тюшюп къалса сынарындан къоркъагъан
Батманндай, тюшме къоймай сакъламакъ.**

**Ана тил бир гиччи яшдай гёрюне:
Гъарибизден сююв, исив гёзлей о.
Авма бакъгъан терек йимик бир-бирде
Гъарибизден таяв, тирев гёзлей о.**

**Ана тилни мунгайгъаны яш йимик
(Шо вакътиде юрек сызлай, гесиле)
Гъатта эки къумукъ бири-бирине
Орус тилде сёйлейгенде сезиле.**

**Ана тилим,арасында кёплени
Анамндай сюйме сени мен барман.
Мендей сени сюер бирев бар чакъы
Сагъа оьлюм етерине инанман.**

**Ана тилим, болгъур тилим,бай тилим,
Тангда янгъан акъ юлдузгъа ошайгъан.
Хадиригги билегенлер бар болсун
Сагъа артсыз алгъыш ёрап яшайгъан.**

**Ана тилим, алтын тилим, бал тилим,
Оьктем кюйде сагъа башым иемен.
Тувгъанлардан тувгъанланы тилинде
Яшагъанынг, яшнагъанынг сюемен.**

Бадия ГЪАМЗАЕВА

АНА ТИЛИМ

**Ана тилим, кьумукъ тилим, бай тилим,
Татлилинг тилим яра бал йимик.
Инг биринчи сёзлеримни айтгъанман
Ана тилде накъышлангъан нал йимик.**

**Ана тилим, кьумукъ тилим, кюрлюгюм,
Гёзеллигин бютюн дюнья англагъан.
Йырчы Къзакъ булан Анвар, Атакъай
Кьумукъ тилни жавгъарларын танглагъан.**

**Ана тилим, азиз тилим, зор тилим,
Яз эртенни чыгъы йимик тап-таза.
Кьумукъ халкъым Кьумугъумну кьысматын
Алтын йимик кьумукъ тилинде яза.**

ТОЙ САРЫНЛАР

Столда къаз этигиз,
Магъа да парз этигиз.
Йырламагъа тураман,
Къавгъаны аз этигиз!

Уллу уьйде олтуруп,
Чачларымны тарайман,
Аявлу амалыма
Кёп яхшылыкъ ёрайман!

Гелиним геле тура,
Мен барсам, эретура.
Тастарыны тюбюнден
Якъутлар яна тура.

Амалымны акъ аты
Караслагъа байлансын.
Амалымны уьюнде
Гелиним де айлансын.

Алтын челтирни ичинде
Асил къуш чарнамаймы?
Амалыны тоюнда
Къызашы йырламаймы?!

Борлалар боюн-боюн,
Мен этейим бир оюн!
Мен этмесем, ким этер
Мени амалымны тоюн?!

Мажигитни башыман,
Тюбюндеги ташыман,
Той болагъан уланны
Гиччи къызардашыман.

Зынгыр-зынгыр терезе,
Зынгырлатып, ачайым,
Амалымны тоюнда
Алтын акъча чачайым!

Къалкъымдан хум тегюле,
Тутма, енгим сегюле.
Айдай арив гелиним,
Бетинден нюр тегюле!

Къалкъыда бичен аракъ,
Башымда алтын таракъ.
Гелиним геле десе,
Чабарман яланаякъ!

Абзарда алма терек,
Алмалары дегерек.
Ашагъыз да, ичигиз —
Жаныгъызгъа не герек?!

Тереклени тюбюнде
Къольявлукълар бичемен.
Гелиним геле десе,
Гетерип сув ичемен.

Абзаргъа шанжал салдым
Амаллагъа олтурма,
Къолума чептер алдым
Истаканлар толтурма.

Абзарда яшыл терек,
Яшыныгъыз, йыланлар.
Амалым учун гелген
Савболугъуз, уланлар!

Амалларым экидир,
Къылавлангъан бекидир,
Амалларым сав чакъы,
Дюньялар меникидир!

Къазаным къайнап тура,
Ичиндеги – бурчакъдай.
Амалыма алгъан къыз
Тюкендеги къурчакъдай!

Аякъ булан ем тѣкдюм
Анамны къазларына.
Бугюн хадиргюн тувгъан
Атамны абзарына!

Тав-тавму экен, тавму экен?
Тавда такси бармы экен?
Шо таксини ичинде
Бизин гелин бармы экен?

Шишагъыз ярты болсун,
Истаканыгъыз толсун,
Уланкъардаш, къызардаш –
Тынглагъанлар сав болсун!

Той-тоюгъуз, тоюгъуз,
Тойда хораз союгъуз,
Амалымны тоюнда
Бир бийиме къоюгъуз!

Уруп-уруп, къар ява,
Ону да биз кюрербиз.
Атасы болмаса да,
Барда йимик сюрербиз!

Амалымны отаву,
Отав тубюнде баву.
Сюйген досун алгъанбыз,
Энни болмасын даву!

Вай, мени къызардашым,
Чачымны учу бурма,
Барын да магъа айтдырып,
Обзюнг арекеде турма!

Узун-узун пурхалар,
Тартып шере берейим,
Тайыгъыз, къудакъызлар,
Гелинимни гѳрейим!

Арив шагъарны газы,
Аякъмашинни гъызы.
Сарынланы айтагъан
Гелинни къайынкъызы,

Гелиним мени сюйсе,
Къашыгъыман, чишимен;
Гелин мени сюймесе,
Хоншудагъы гишимен.

Тюкенден явлукъ алдым,
Чачакъларын тюерсен,
Аллагъисен, гелиним,
Анамны кѳп сюерсен!

Амалларым алты бар,
Бирин де айырмайман,
Амалымны тоюнда,
Оълсем де къайгъырмайман!

Больницада ишлеймен,
Гиегеним – акъ халат.
Шунча сарын айтгъанда
Бермедигиз бир манат!

Оътемишге бараман,
Ахшам уйге къайтаман.
Тарыкъ тюююл бир манат –
Масхарагъа айтаман!

Амалым къойлар сойсун,
Арпадан къушлар тойсун,
Амалыма гелген къыз
«Женнеткъуш» деп ат къойсун.

Абзарда ала гючюк
Шынжыр булан байлангъан.
Мен не этгенмен, билмеймен,
Гелин магъа хуйлангъан.

Бир-бир гелинлер бола
Янгыз уйню сюеген,
Къайнанысын гѳргенде
Эки къашын туюеген.

Тюкенден пальто алдым,
Тюймелерин тюерсен,
Аллагъисен, гелиним,
Атамны кѳп сюерсен!

Терезеден таш атдым,
Тюймелерим бошатдым.
Шу гелеген атлыны
Амалыма ошатдым.

Абзарда лимон терек,
Лимонлары дѳгерек.
Бизге гелген гелинни
Гъалкъалары дѳгерек.

Тамгъа илген халчаны
Чечеги алтын болсун
Амайыма гелген къыз
Мекенли къатын болсун.

Ала къойлар арыгъы,
Амайым – гѣзюмню ярыгъы!
Семиз къойланы кюрю,
Амайым – гѣзюмню нюрю!

Амалым мени герегим,
Абзарда алтын терегим.
Терегиме къуш къонгъан,
Амалым суйген иш болгъан!

Мени амалым – агъа,
Хас тонгъа хундуз ягъа.
Озью тенгли бийлени
Къанжыгъасына тагъа!

Сен юрюйген ерлеге
Хатабы гюл битгей эди,
Аявлу бир амалым
Мурадына етгей эди!

Къалкъыгъа атылайым,
Батмакъгъа батылайым,
Амалымны тоюнда
Чагъыргъа сатылайым!

Бир кьолума теп алып,
Бир кьолума гюзгю алып,
Гюзгю тойлар этейик,
Амалыма къыз алып!

Авзумдагъы акъ сагъыз,
Аршын-аршын созайым,
Амалымны тоюнда
Ал мачийлер тозайым!

Чалдан чурпу чартласын,
Бетде къоян отласын.
Амалыма къыз гелип,
Авул-хоншу къутласын!
Амайым экен барагъан,

Малайиклер къарагъан,
Къылычдан итти пачагъа
Къылыгъы булан ярагъан.

Аявлу, азиз амалым,
Асхартавлагъа мингин!
Къолунга кюрек алып,
Акъча тавлагъа мингин!

Гелиним геле тура
Жугъут къабургъа етип,
Мен чыгъайым алдына,
Ал дарай гѣлек этип.

Амалым геле ал булан,
Алды толгъан мал булан,
Кисесинде явлугъу,
Магъа таман савлугъу!

Мен йыландан къоркъаман,
Йылан мени бувар деп.
Кимни эсинде бар эди,
Бу хадиргюн тувар деп?!

Ариги уый де, бериги уый,
Ортасында – гюл терек.
Истолгъа олтургъанлар,
Жаныгъызгъа не герек?!

Хошгелдигиз, къонакълар,
Арив гелдигиз бизге!
Биз де шулай гелербиз,
Арты ярашсын сизге!

Амалым агъач гесе,
Бувун-бувунун сайлап.
Гелиним геле тура,
Акъ хара явлукъ байлап.

Той-тоюгъуз, тоюгъуз,
Тойда оьгюз союгъуз.
Сарынларым да битди,
Гъали сама кьоюгъуз!

Пашаев А.Н. (Zakir)

Пашаев А.Н. (Zakir)

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан № 1 – 2018

Пашаев А.Н. (Zakir)

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке